

VÁRI ANDRÁS

A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században

E dolgozat mellett kíván érvelni, hogy a közép-európai nagybirtokrendszer céljainak és lehetőségeinek átalakulása a 17–19. században Magyarországon, de más közép-európai területeken is a weberi értelemben vett bürokratikus uralom („bürokratikus igazgatási testülettel rendelkező legális uralom”) eszközrendszerének kialakításához, majd megvalósításához vezetett. Röviden utalok majd rá, hogy ez a bürokratizálódás kompromisszumos volt, ám nem valamiféle speciálisan magyar vagy kelet-európai elmaradottság eredményeként. Viszonylag részletesen igyekszem majd bemutatni a birtokigazgatás bürokratizálódásának útjait-módjait.

Szeretném megjegyezni, hogy amennyiben e dolgozat hangvétele határozottabbnak tűnik annál, mint amit az olvasó az itt bemutatandó forrásanyag és szakirodalmi információk töredékessége, korlátozottsága alapján indokoltnak tartana, az távolról sem valamilyen vélt vagy valódi újjtő lendületből fakad, amely félre akarná söpörni az eddig született kiváló monográfiákat. A Domanovszky-iskola teljesítményei és a háború utáni eredmények, Szabad György, Tóth Tibor és mások munkái nemcsak szakmai szintjüket tekintve iránymutatók, de a szó szoros értelmében alapot jelentenek az itt felvetendő kérdések vizsgálatához. Ezek azonban részben már más kérdések, és más, javarészt töredékesebb, noha gyakran igen terjedelmes, de szempontjainkra nézve mégis nehezebben hozzáférhető források alapján vizsgálhatók (pl. peres anyag, uradalmi, ügyészégi iratok stb.). A viszonylagos forrásszűke, a források értékelésének és a korábban már feltett kérdések újra fogalmazásának szándéka egyaránt megköveteli a fogalmak explikációját, az előfeltételek kimondását, vagyis határozott állításokat követel meg, és indokolatlan volna ezért a műfaji adottságért lépten-nyomon mentegetőzni. Ám jelen van a figyelemfelkeltés szándéka is, hiszen mint látni fogjuk, kockázatos vállalkozás például egy családi levéltárból számvevőtishti kifogásokat kiemelni a szövegkörnyezet ismerete nélkül, vagy bármely gazdaságirányítási iratfajtát értékelni az adott birtok gazdálkodása és gazdasági-társadalmi környezetének ismerete nélkül. A kérdést tehát országos léptékben nem kutathatja egyetlen kutató, de feltehetőleg nagyon jó téma lenne több kutató számára, akár úgy is, mint különböző vállalkozások mellékterméke. Ez tehát itt partnerszalगतó is – reklámnak pedig, a tudományos reklámnak is, élénk színekkel kell dolgoznia.

I. Fogalmak és körülírások: nagybirtok, összehasonlíthatóság, racionális gazdálkodás, Közép-Európa

Mi a nagybirtok? Ezt a kérdést magyar és külföldi történészek általában nem méltatják különös figyelemre. A maguk szempontjából joggal, hiszen az adott ország történelmének kontextusában általában magától értetődő, kik vannak a „csúcson”. A *kik* azonban már utal arra, hogy az evidencia-élmény a birtokosokkal, és nem a birtokokkal kapcsolatos. A nagyobb lélegzetű nemzetközi összehasonlításokban általában szintén az „elit” csoporton át vezető definíciós kerülőutat választják, vagyis a birtokosok társadalmi csoportbesorolásán keresztül próbálják a nagybirtokokat, mint gazdasági intézményeket minősíteni.¹ Az alaposabb tanulmányok viszont felhívják a figyelmet arra, hogy az egyes területeken a jog, a birtoklás, a földbirtok fogalmát eltérően értelmezik, birtokosainknak tehát korántsem ugyanabból a dologból van több, illetve kevesebb.² A definíciós kerülőút tehát zsákutcába vezet.

A föld feudális jellegű birtoklása területek, gazdasági erőforrások vagy személyek kisebb vagy nagyobb köreihez kapcsolódó jogosítványok konglomerátumát jelenti. A „nagybirtok” megnevezés alatt azonban nemcsak ezt a jogosítvány-konglomerátumot, hanem az ezekre a jogosítványokra épülő gazdasági tevékenységek egységét is értik, erre a jelentésre Tóth Tibor a „nagybirtoküzem” kifejezést alkalmazza, igaz, későbbre vonatkoztatva.³ Sem az egyes jogosítványok, sem az egyes gazdasági tevékenységek illetve az általuk megmozgatott erőforrások közvetlenül nem hasonlíthatók össze egymással (értelmetlen kérdés, hogy mi a több, a föld vagy a munkaerő, a bíraskodás vagy a tizedszedés joga). Az összemérhetőség közös dimenzióját a pénz, a jogosítványok és tevékenységek jövedelmezősége teremti meg. Azt azonban, hogy mi mennyit ért és ennek alapján milyen értékekből, hol, mekkora birtokok épülnek fel, csak azután szabad megkérdezni, ha már tisztáztuk, hogy a nagybirtokok milyen körére, hol, mennyiben jellemző a jövedelmezőség?

Nyilvánvaló például a kritérium értelmetlensége ott, ahol a nagybirtok termelése és adóztatása szerkezetében és össz volumenében *in natura* fedezi a nagybirtokosi kibővített háztartás fogyasztását és más feladata nincs is.⁴ Evvel szemben feltűnő, hogy a 17. századi Magyarországon, de más területeken is, a nagybirtok nemcsak

-
1. *David Spring* (szerk.): *European Landed Elites in the Nineteenth Century*. Baltimore–London, 1977.; *Péter Gunst–Tamás Hoffmann* (szerk.): *Large Estates and Small Holding*. Bp. 1982.
 2. *Eberhard Weis*: *Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrschaftlichen Strukturen Deutschlands und Frankreichs vom 13. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1970.
 3. *Tóth Tibor*: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Bp. 1980. 27-28. Szerintem a terminus nemcsak a napóleoni időkre, de a saját gazdálkodás korábbi nekilendüléseire is jól alkalmazható.
 4. *Max Weber*: *Gazdaságtörténet*. Bp. 1979. 497-501.

óriási pénzhéségről, de étvágyát kielégítendő jelentős újítókedvről is tanubizonyítást tett. A Zrinyiek, Rákócziak, Batthyányak birtokain, vagy Wallenstein földesbirtok-komplexumán nemcsak majorkodtak, de ipari vállalkozásokba fogtak és az uralmuk alá hajtott tájak közti regionális kereskedelembe is igyekeztek bekapcsolódni.⁵ E tevékenységgel persze a főúri háztartás és különösen a főúri magánhadseregek ellátását is szolgálták, ugyanakkor az óriási méretek kényszere folytán nagy hangsúlyt kapott a racionális gazdálkodás és birtokigazgatás.⁶ A gazdálkodás célja e birtokokon az egykorú instrukciókból kivehetően kettős volt: egyszerre kívánta az ellátás biztonságát és maximalizálni a gazdálkodás jövedelmezőségét. Ez a két cél nem zárja ki egymást: egy gazdaság a legkedvezőtlenebb külső események (ostrom, aszály, stb.) bekövetkeztére számítva is többféle gazdálkodási (termelési) alternatíva közül választva maximalizálhatja eredményességét: ezt hívja a játékelmélet „*maximin*” stratégiának.⁷ Ez a gazdasági viselkedés azonban normális körülmények között is jócskán eltér a 18. századi magyar nagybirtokétól, ám jogos a feltevés, hogy a 17. század háborúinak és politikai harcainak fordulataiban újból és újból adódhattak olyan „veszélyhelyzetek”, amikor sutba kellett dobni mindenféle hosszabb távú stratégiát, és a gazdasági racionalitás legfeljebb a készletek felhasználásában érvényesülhetett.

A 30 éves háborút, illetve a spanyol örökösödési és törökellenes felszabadító háborúkat követő helyreállítási periódusban, a rendek kompromisszumos vereségét követően a jövedelmek maximalizálása vált a gazdálkodás fő céljává. Ekkor a katonai, illetve frondór szerep nem viselhető tovább, ám ha a nagybirtokosok nem is tudtak többé az *udvarral* vetélkedni, a vetélkedés az *udvarban* folyt tovább – immár nem a fejedelmi hatalom elleni harcban, hanem az annak szolgálatában szerezhető előnyökért. A „*höfische Gesellschaft*”-ba való beilleszkedés explozív költségigényét és az ennek korlátozására tett erőfeszítéseket nemcsak a művészettörténeti munkák számtalan utalása, de több monográfia is elének tárja.⁸ Fontos azonban hangsúlyozni azt az egyébként magától értetődő tényt, hogy a nagybirtokos családok – teljesen racionálisan – egyszerre igyekeztek reprezentációs költségeiket korlátok között tartani és minél több „eltékozolható” pénzre szert tenni. Újra és újra felbukkan ugyanis az az érv, hogy a magyar arisztokrácia pazarlása így vagy úgy a magyar gazdasági lemaradás oka, magyar specialitás volna – barbárságunk újabb bizonyítéka. Ezzel szemben a szórványos adatokból úgy tűnik, az angol nagybirtokosok birtokaik jövedelmének hasonló arányát költötték fényezésre,

5. N. Kiss István: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1977-1978.; Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Bp. 1954.; Willi A. Boelcke: Verfassungswandel und Wirtschaftsstruktur. Würzburg, 1969. 474-550.

6. Ila Bálint szintén egy óriásbirtokon talált példát az igen korai kiterjedt frásbeliségre: Az frásbeliség a nagybirtokon. Levéltári Közlemények, 1946.

7. Játékelméleti fogalmakra bevezetőül: Anatol Rapoport: Two-Person Game Theory. Ann Arbor, 1966.; Duncan Luce-Howard Raiffa: Games and Decisions. New York, 1957.

8. Hannes Stekl: Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenthäuser Lichtenstein und Schwarzenberg. Wien, 1973.; Vö. még: Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770-1815-ös esztendőkre. Bp. 1933. 24-28.

mint magyar társaik. Az ilyen kiadások racionalitásának megítélése természetesen cél- és értékfüggő, és noha a 18–19. századi nagybirtokosok aligha tekinthették a ma gazdaságtörténeisével egyezően a modern gazdasági növekedés beindítását központi gazdasági céljuknak, ettől még viselkedésük saját céljaikhoz, akár tisztán gazdasági céljaikhoz mérten, teljesen racionális lehet.⁹

Ha viszont nem szeszélynek vagy ostobaságnak, és főként nem tetszés szerint korlátozhatónak tekintjük a társadalmi rangot biztosító luxuskiadásokat, úgy még inkább szembeszökővé válik a nagybirtokosokat jövedelmeik állandó növelésére ösztönző nyomás.

A célok és ösztönzések után most a lehetőségek felől nézve a kérdést, úgy tűnik, hogy a háborúk utáni rekonstrukciós szakaszok hosszabb-rövidebb ideig automatikusan biztosítottak egy szerény jövedelemnövekedést.

A gazdaságot újjáépítő, szaporodó lakosság pénz- és terményjáraedéka lenne a jövedelemnövekedés forrása, és ez így is van, de csak igen korlátozott mértékben. A 17. századi Magyar Királyság és Erdély területein, ahogy Varga János bemutatta, a feudális függés jelentős lazulása következett be a szabadon költöző, taxás paraszti rétegek kialakulásával.¹⁰

A 18. század eleji népesség hullámzás ilyen jellegű hatását a magyar szakirodalom már régebben, a monográfiák szintjén is feldolgozta. Érdekes módon, noha a cseh, osztrák és német területek emberveszteségeit a 30 éves háború végén még a magyarországi török pusztításnál is nagyobbra teszik, és a határhasználatnak a nálunk ismerthez hasonlatos külterjedése és átalakulása is dokumentálható¹¹, a német irodalom nem hangsúlyozza ezt a fellazulást. Ez szerintem, legalábbis részben, az örökölt és ma is alkalmazott tudományos paradigmákból fakad – a figyelem a gazdasági rekonstrukció során kibontakozó fejedelmi abszolutisztikus gazdaságpolitikára (Schmoller örökség) ill. a parasztság kisajátításának folyamatára (Knapp örökség) összpontosul. Nem tartom azonban túl merésznek a feltevést, hogy a nagybirtokosoknak, ha át akartak térni az egyösszegű pénzadózásról bármilyen más, az adóalanyok és tárgyak szaporodásához igazodni képes járadékszolgáltatási formára, először birtoklásuk jogi kereteit kellett tisztázniok, majd földrajzi-fizikai határait újra kinyomozni, és lehetőség szerint rögzíteni; a magukat így-úgy megváltott, magasabb rendi státust elért vagy megcélzott alattvalóikkal hatalmukat ismét elismertetni és úgy magukat az embereket, mint javaikat összeírni. Vagyis már az első lépés, a nagybirtoknak a gazdasági rekonstrukció során lassan bővülő jövedelmekből való részeltetése is hatalmas igazgatási és szervezési teljesítményt

9. *Eric Richards*: „Leviathan of Wealth”. *West Midland Agriculture 1800-1850. Agricultural History Review*, No. 101-103.

10. *Varga János*: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767*. Bp. 1969.

11. *Günther Franz*: *A harmincéves háború helye Németország népesség- és agrártörténetében. Agrártörténeti Szemle*, 1967. 12-18.; *Wilhelm Abel*: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Stuttgart, 1967. (2. kiadás); *Helmuth Jäger*: *Der Dreissigjährige Krieg und die deutsche Kulturlandschaft*. In: *Heinz Haushofer – Willi A. Boelcke* (szerk.): *Wege und Forschungen der Agrargeschichte*. Frankfurt/Main, 1967.; Vö. még *Arnost Klíma*: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia. Past and Present*, No. 85.

követelt. A nagybirtok részesedése természetesen nem eleve meghatározott, hanem harc eredménye: vajon a feledésbe merült, sikerrel megtámadott, érvényességi körére nézve leszűkített vagy egy összegben megváltott földesúri jogosítványok milyen körét sikerül ismét – földesúri szempontból – „konszolidálni”? E harc eredményességét távolról sem csupán a paraszti népesség bőségének vagy szűkösségének, a munkaerő keresletének és kínálatának játéka határozza meg. Így vélhették ezt azok az „országépítő” barokk főurak is, akik nyílt erőszakkal vagy az ország törvényeit alkalmazva, a helyi politikai csatározások és kompromisszumok vagy az udvari döntések szintjén vívták harcukat.¹² A telepítési akciókkal persze a munkaerőkínálatot, illetve a járadékszolgáltató háztartások számát igyekeztek befolyásolni, de nemcsak azt: a bevándorlók jogi és társadalmi szempontból is *tabula rasa*t teremtettek az általuk megszállt helységekből, a földesurak kínálta kontraktusok utóbbiak hosszútávú előnyeit biztosították.¹³ A telepítési akciók különösen látványos formái a nagybirtok konszolidálódását célzó erőfeszítéseknek: bevált fogás a szomszéd jobbágyát átcsábítani, ám ettől egészen más dolog olyan nagyarányú szervezési teljesítményt felmutatni, mellyel háromnyomásos gazdálkodáshoz, gabonakultúrához, lóhoz szokott sváb parasztok hajón-szekéren Szatmárig hozhatók és ott a mocsaras vidék ivóvizét nem bíró, tömegesen megbetegedő, pénzét borra elköltő idegen nép gazdaságilag sikeresen integrálható.¹⁴

Ez utóbbi példa is abba az irányba mutat, mint az előző eszmefuttatás: legalábbis a gazdasági rekonstrukcióban a maguk lehetőségét meglátó „országépítő” nagybirtokos csoportok számára gazdasági lehetőségeik sem istentől adótnak vagy természetszabta korlátok közé nem szorítottak, de minden egyes pillanatra nézve nagyon is körülírtak, végesnek tűnhettek. Ez pedig folyamatosan arra ösztönözte a nagybirtokosokat, hogy mérlegeljék, megfontolás tárgyává tegyék gazdálkodásuk, jövedelemszerzésük útjait-módjait. Ennek egyik legfeltűnőbb jele az a kifejezett gazdaságpolitikai érdeklődés, amely éppen a fent hivatkozott aktív, országépítő főúri csoport tagjainak részéről kiérlelt országos gazdasági tervezeteket produkált (pl. Károlyi Sándor tevékenysége a *systematica commissioban*)¹⁵. Az illető főurak

12. *Wellmann Imre*: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. 29-49. és 100-121.; *Uő.*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom, 29-55.; *Orosz István*: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agrártörténeti Szemle, 1975. 25-41.; *Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp. 1968. 15-37., 72-95.

13. Károlyi Sándor például már 1712-ben, a legelső telepések úrbéri szerződés-tervezetében kikötötte magának a bordézmát: *Vonház István*: A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931. Okmánytár 9., Vö. Okmánytár 36., 37. és 73.; A hét szabad esztendő eltelével dézsmára fogott sváb helységek adták 1761-ben az egész nagykárolyi birtokterület összes bordézmájának 45%-át, összes borbevételének 30%-át. OL. A nagykárolyi gróf Károlyi család nemzeti levéltára (a továbbiakban: OLK). P. 406. 6. cs. fons 4. fasc. 1. és fons 1. fasc. 1. valamint P. 397. 99. cs. Sub N^o Proth. 325.; Bővebben: *Vári András*: A gróf Károlyi család nagykárolyi birtokterületének jövedelmei és gazdálkodása 1760-1791. (Egyetemi doktori disszertáció.) Bp. 1983.

14. *Vonház I.*: i.m. (ld. 13. j.)

15. *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Bp. 1988. 142-170.; *Könyi Mária*: Az 1715-22. évi rendszeres bízottság javaslatai. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1932.

saját gazdasági számára adott utasítások talán kevésbé látványosan, de még közvetlenebbül tükrözik a gazdasági racionalizálás igényeit.¹⁶

A gazdasági helyzet belső logikájától részben függetlenül, a társadalmi feszültségek és az uralkodó ideológiai áramlatok keltette figyelemtől segítve a földesúri és paraszti gazdálkodás konfliktusa szinte minden közép-európai területen beemelődött a politikába. E konfliktus szerepe korlátozódhatott a fejedelem és a rendek harcának alkalmas ürügyére, és rendezést nyerhetett mintegy a rendek és a fejedelmek harcának „melléktermékeként” is, ám képezhette különböző rendi vagy fejedelmi gazdaságfejlesztési koncepciók talpkövét is.¹⁷

Mindezek eredményeként a nagybirtok továbbra is élvezhette rendi, kiváltság jellegű jogosítványait, melyekre gazdasági szervezete épült. Ám ezeket a jogosítványokat fokozatosan *körülhatárolják* a kiépülő fejedelmi hatalom által kezdeményezett 18. századi reformsorozatban (törvénytövegekben, jogi szakvéleményekben, kataszterekben és népszámlálások nomenklaturáiban) rögzítik mibenlétüket és érvényességi körüket. E jogosítványok, melyek erőforrások, munkaerő megmozgására, vagy tevékenységek (pl. kereskedés) gyakorlására illetve monopolizálására jogosítottak, a továbbiakban nem bővíthetők korlátlanul. Noha a kiváltságos nagybirtokosok bizonyos erőforrásból bizonyos mennyiséget ingyen kaphatnak és egy vagy más tevékenységhez bizonyos ideig csak nekik van joguk, mindez éppolyan körülhatárolt, mint egy zsidó bankár tőkéje és hitele, s a nagybirtokosok szintűgy, noha nem azonos módon, *gazdálkodni* kényszerülnek lehetőségeikkel és erőforrásaikkal, akárcsak a zsidók, görögök, polgárok stb.

A szűkös erőforrások optimális kombinálásának, legeredményesebb felhasználásának alapvető gazdasági mércéje a jövedelmezőség. Jogos tehát az itt vázolt helyzetben levő nagybirtoküzemeket jövedelmezőségükkel jellemezni és ennek alapján összehasonlítani. Az igazság valószínűleg az, hogy a nagybirtokok erőforráskorlátossága gyakran magából a gazdasági fejlődésből adódóan már jóval korábban is érvényesült, mint a jogi-politikai körülhatárolás és rögzítés megtörtént. Ennek az aktusnak mégis rendkívüli szerepe lehetett a változások, az új gazdálkodási követelmények tudatosításában. Ez a gazdasági helyzet szolgáltatja az összehasonlítás térbeli korlátait is. Az alábbiakban csak olyan területek szerepelnek majd, melyeken egyrészt megmaradt a nagybirtok gazdasági jogosítványainak rendi-kiváltságos jellege, de másrészt e jogosítványok az említett módokon körülhatárolódnak. Ezeket közép-európaiaknak nevezem, valójában csak a német, osztrák, cseh területek egy részéről vett példák alapján. A példákat a szakirodalomból veszem, a birtokigazgatás tényleges működési módjának leírására levéltári források

16. Ld. a 18. jegyzetben

17. Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Bp. 1933.; Vö.: Reiner Schulze: Die Polizeigesetzgebung zur Wirtschafts- und Arbeitsordnung der Mark Brandenburg in der frühen Neuzeit. Aalen, 1978.; Hanna Schissler: Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847. Göttingen, 1978.; Walter Steitz: Die Grundsteuerregulierung in der österreichischen Monarchie im 18. und 19. Jahrhundert. Das Verhältnis von Steuersystem und Feudalordnung. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1976. 180-201.

alapján csak egyetlen, igaz, hatalmas magyarországi nagybirtok, a Károlyi birtokok esetében van módom.

Óvatosságból megjegyzem, hogy a fentiekben adott leírás csak logikai modell, az események más sorrendje, elrendeződése is vezethetett hasonló helyzethez. Bajországból pl. a magánföldesúri jogosítványok körülírása már a 17. században elején végbement, a harmincéves háború viszont más területekhez viszonyítva viszonylag kevesebb pusztítást okozott és gyors rekonstrukció követte. A német-cesh területek zömében viszont éppen a harmincéves háború jelenti a mélypontot, míg ez Kelet-Poroszországban – Magyarországgal megegyezően – a 18. század elejére esik.

II. A birtokigazgatás első bürokratikus instrumentáriumának kiválogatása a 17. században

Már a 17. századi, összetett gazdasági céljaikat nagy elszántsággal megvalósítani próbáló magyar nagybirtokok is problematikusnak érezhették birtokaik igazgatását – legalábbis ezt tükrözik a korabeli birtokigazgatási instrukciók.¹⁸ Ezekben 16. századi elődeiknél sokkal határozottabban megfogalmazódik az a szemlélet, hogy maga a birtokigazgatás is gazdálkodás tárgyát képezi, a birtokosi akarat által át-meg átalakítandó, átszabandó. Természetesen egy sor explicit utalás is szerepel pazarlásra, káoszra, stb., ám ezeknek a nehézségek tudatosodására utaló megjegyzéseknek az előterébe állításával, a „kihívás” súlyosságának hangsúlyozásával nem akarom teleologikus módon a „válasz” automatikus megszületését sugallni. Az elégedetlen nagybirtokosok nem föltaláltak egy modern gazdasági bürokráciát, hanem meglévő elemek adaptálásával állítottak össze egy új instrumentáriumot (melynek tényleges alkalmazása már más lapra tartozik). A birtokosok rendelkezésére álltak egyrészt a későközépkorban kialakult kereskedelmi, nyilvántartási és számviteli technikák, amelyek vagy az egyházi nagybirtokon alkalmazott olasz tisztviselők közvetítésével,¹⁹ vagy, és ez lehetett gyakoribb, több állomáson, a nemzetközi kereskedelmi központokon és a hazai kereskedőpolgárságon keresztül jutottak el a nagybirtokra.²⁰ Kiindulópontot jelentettek a 16. századi váruradalmakban felhalmozódott szervezési tapasztalatok is.²¹

18. Instrukciókat közli: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (a továbbiakban: MGSZ), 1894. 311-323., 66-71., 72-77.; 1895. 45-51., 61-62., 196-200., 297-302., 339-345.; 1896. 81-90., 93-101., 175-184., 262-269., 272., 328-330.; 1897. 310-313., 331-343., 470-475., 476-481., 510-520.; 1898. 146-160., 394-396., 397-401.; 1900. 279., 328-330.; 1901. 114-125., 267-280., 43-45.; 1902. 77-91., 118-127., 419-425., 467-470.; 1904. 141-147.; 1905. 281-286.; 1906. 95-97.

19. *Fügedi Erik*: Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhundert. Acta Historica, 1960. 153-296.

20. Tanfőmesterek lehettek állandó kereskedő partnerek is. Ilyen „faktorok” magához édesítésére utasítja udvarbíráját gr. Eszterházy Mária 1668-ban: MGSZ 1898. 152.

21. *Rúzsás Lajos*: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 10-27. és *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. sz. első felében. Bp. 1934. 21-22.

Teljesen feltáratlan, de aligha elhanyagolható tényezőket jelentettek azok a készségek és ismeretek, melyekre egyrészt a magyar és más, hosszabb időn át katonai szerepet vállaló nagybirtokos csoportok mint a hadsereg ellátását, utánpótlását is szervező parancsnokok szert tehettek, másrészt a pacifikáltabb területek nagybirtokosai a fejedelmi kamarák elméletéből és gyakorlatából (pl. államszámvitel) tanulhattak. Figyelemre méltó, hogy német területeken az el nem zálogosított fejedelmi birtokok a 18. sz. elejéig általában saját kezelésben voltak, és tisztjeiket egy e célra kimunkált szakirodalom is képezte, mely persze mások számára is hozzáférhető volt. Jó forrás lehetett az előbbinél céljait és közönségét tekintve tágabb körű *Hausvaterliteratur* is.²²

A közölt uradalmi instrukciók alapján úgy tűnik, hogy a 16. században még nem, a 17. század első felére viszont már kialakult a nagybirtok igazgatásának egy bizonyos kánonja, amely a reformkorig szinte alig változott. Ez a következőket tartalmazza:

1. Számadások vezetésének kötelezettsége. Ennek két alapformája volt: a folyamatosan vezetett napló (*diarium, journal, memoriálé*) és az időközönként készített táblázatos kivonatok. Mindkettő vonatkozhatott egyrészt készpénzre, másrészt terményre, naturálékra. Nagyobb birtokokon idő múltával a főkönyv vezetése is szokásba jött, de a táblázatos kimutatások megmaradtak.

2. A tiszt szorosabb értelemben vett számadási kötelezettsége, vagyis elszámolásainak ellenőrzésre bocsátása, amit vagy általában kötöttek ki, vagy évenként, gyakran a dátumot is megjelölve.

3. Mindazt, amiről számadással tartoznak, a tiszték leltár szerint veszik ill. adják át.

4. Számadásaikat teljes egészükben bizonylatokkal kell alátámasztaniuk. Ezt vagy általában kötötték ki, vagy meghatározták, hogy az előre ismert összegű jövedelmet (a *fixus proventus*) az urbárium szerint, a fix kiadásokat a konvenciók lajstrom szerint szedje be illetve fizesse, más kiadást pedig csak a birtokos vagy a főtiszt engedélyével eszközölhet, ekkor bizonylata a birtokos vagy a főtiszt utalványára (*comissio*) és a nyugta. Ugyanúgy valamilyen eladást is csak a főtiszt commissiójára tehet, bizonylata a főtishti commissió és a vevő ellennyugtája. Ahol több önállóságot engednek a tisztnek, ott ez a rendszer csak egy bizonyos, rendszerint elég alacsony értékhatár fölött lép működésbe. A kiadásoknál rendszerint szigorúbbak voltak, mint a bevételeknél, de itt is tettek kivételt, így az oeconomicus költséggel, ami pl. napszám lehetett a szőlőbe és hasonlóak.

22. *Hubert Ermisch – Robert Wutke* (szerk.): *Haushaltung in Vorwerken*. Leipzig, 1910.; A „Hausvaterliteratur” kapcsán a birtokosok mentalitását elemzi: *Otto Brunner: Adeliges Landleben und europäischer Geist* (Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612-1688). Salzburg, 1949. és *Uő.*: *Das „ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik”*. In: *Otto Brunner: Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen, 1956. 33-61.; Némileg ellentétben *O. Brunner* elemzésével, *Hohberg* műve egy egész sor állásfoglalást és részletes útmutatást tartalmaz a számvitel, ellenőrzés és a piaci értékesítés problémáival kapcsolatban: *Wolf Helmhard Freiherr von Hohberg: Georgica Curiosa aucta, das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feldleben...* 4. kiadás. Nürnberg, 1701.

5. Különösen a terménykiadások és bevételek között volt egy sor olyan tétel, amelyet lehetetlen nyugtázni – a földbe kerülő vetőmag például, vagy a mezőről behordott termés, de ilyen volt a cséplésből származó szemesgabona-mennyiség is. Volt, ahol nem a természet, hanem az írásbeliség alacsony foka szólt közbe, mint például a malomvám átvételekor a molnármesterektől. Ugyancsak lehetetlen lett volna nyugtázni a hordók utántöltésére elfogyott bort, a gabona száradását, szóródását, stb. Mindezen esetekre három, a bizonylati kényszert kiegészítő eljárás alkalmaztak külön-külön, vagy kombinálva. Egyrészt „hites emberekkel, esküdtekkel” tanúsították, hogy mennyi terménykiadás vagy bevétel lett, erről rovást csináltak, s az képezte a tiszt bizonylatát. A módszert készpénzfizetésekre is igyekeztek kiterjeszteni, „hites emberekkel” a falu tized és kilenced fizetését, illetve a konvenció átvételét is bizonyították. Egy másik általánosan alkalmazott kiegészítő módszer minimális vagy maximális normák előírása volt a szóbanforgó folyamatokra. Végül, a cséplésnél mindig, de más műveleteknél is, szokás volt a „próba”: a művelet egy részét először elvégezve, ennek eredményességéből nyerték a normákat a művelet egészéhez.

6. Végül mindenhol elkülönítették, hogy melyik számadó számadásába mi tartozik, ki miért felel.

7. A számadásbeli hiányokért a tevékenységük okozta károkért a tisztek saját vagyonukkal feleltek az úriszék előtt. Nemesi kiváltságaikról való lemondásukról reverzálist adtak. Javadalmazásukat a konvenció levélben részletesen leírták. Az instrukciók nem mulasztják el hangsúlyozni – általánosságban, de gyakran konkrétan is –, hogy a megszabott körön kívül a tisztnek tilos „az uraság javait élnie” (magának robotoltatni, földet kihalítani, erdőt-mezőt használni).

Az ismertetett igazgatási eszköztár a nagybirtok sajátja, már a középbirtokon is csak nyomokban lelhető fel.²³ A fenti eszközök kombinálásával az ügyesen gazdálkodó nagybirtokosok elég messzire juthattak. A méltóságos udvar saját fogyasztása például még az 1790-es években is neuralgikus pontja volt a számadásoknak. Az udvarbírókat egyrészt nemigen akarták arra bátorítani, hogy a méltóságos udvar vagy sürgős ügyben járó szolgálói, vendégei vagy „jóakarói” kívánságait holmi formaságok kedvéért késlekedve, vonakodva teljesítsék. Másrészt az udvarbírók nem is igen akartak a kiadások körül valami nagy világosságot és örömmel írtak e kiadácímre annyit, amennyit csak tudtak. Azonban egy olyan instrukció, mint például gróf Wesselényi Ferenc utasítása a szendrői uradalom udvarbírája részére már 1652-ben sem hagyott sok rést „bizonytalanzkodó” szolgálói számára.²⁴

Sajnos, a német-osztrák területek nagybirtokaira vonatkozóan a Grundherrschaft-Gutswirtschaft viták kerékvágásaiban haladó dolgozatok következetesen elkerülik a birtokigazgatás kérdését. Ennek ellenére minden, a 17. századi magyar

23. Ezt a nemzetközi összehasonlításban is tekintetbe kell venni: egy brandenburgi vagy pomerániai „Rittergut” nem hasonlítható össze minden további nélkül egy magyar vagy cseh nagybirtokkal, lévén egy nagyságrenddel kisebb!

24. MGSZ 1901. 115-116.

eszköztárban szereplő elemet egy-két alkalommal német nagybirtokosokról szóló monográfiákban is megemlítenek.²⁵

Az eszköztár kialakulásának áttekintése után megválaszolásra vár még a kérdés: miért és milyen értelemben tekinthető az instrukciókban szereplő intézkedés-sorozat a bürokratikus birtokigazgatás normatív képeinek?

E kérdéshez hadd idézzem Max Webert. Szerinte „a legális uralom a következő, egymással összefüggő képzetek érvényességén alapul: 1/ hogy bármiféle... jog tételes joggá válhat, azzal az igénnyel, hogy legalább a szervezet tagjai tiszteletben tartásák;... 2/ hogy minden jog lényegét tekintve elvont... *szabályok* világa, a joggyakorlat ezeknek a szabályoknak az egyes esetre való alkalmazása, az igazgatás pedig a szervezet rendje által meghatározott érdekek racionális követése a jogi szabályok által megszabott keretek között és olyan, általánosan megadható elvek alapján, melyeket a szervezet rendje kimutathatóan helyesel vagy legalábbis nem helytelenít; 3/ hogy tehát a tipikus legális úr, az „előljáró” amikor rendelkezik és ezáltal parancsot ad, a maga részéről annak a személytelen rendnek engedelmeskedik, amelyhez rendelkezései igazodnak,... 4/ hogy... az engedelmeskedő csak mint *társ* engedelmeskedik, és »csak a jognak«... 5/ érvényes a 3. ponttal összhangban az a képzet, hogy a szervezet tagjai, amikor az úrnak engedelmeskednek, nem az ő személyének, hanem a személytelen rendnek engedelmeskednek, ennél fogva csak a rendtől kapott, racionálisan körülhatárolt *illetékességén* belül tartoznak engedelmességgel.”²⁶

Úgy vélem, a hatalomgyakorlásnak az a módja, amely az instrukciókban normaként, ideálként tükröződik, megfelel a fenti elveknek. Viszonylag a legtöbb ellenvetés a nagybirtokos és a „tipikus legális úr, az előljáró” azonosításával szemben tehető. Nyilvánvaló, hogy a magántulajdonos, a kiváltságokkal felruházott feudális nagybirtokos és a vezető hivatalnok között jelentős különbségek vannak. Weber maga is leszögezi, hogy „a racionális uralom igen fontos típusai *formálisan*, vezetőjüket tekintve, más típusokhoz tartoznak...” Azonban „a racionális legális igazgatási kar típusa egyetemesen alkalmazható, és ez az, ami a mindennapi életben *fontos*. Mert az uralom a *mindennapi életben* elsődlegesen igazgatás.” Weber szerint: „A legális uralom legtisztább típusa *bürokratikus igazgatási testületet alkalmaz...* Az igazgatási testület egésze... egyes *hivatalnokokból* áll, ellentétben a »kollégiumi formával«...” akik „1. személyükben szabadok, 2. rögzített hivatali *hierarchiában* helyezkednek el; 3. rögzített hivatali *hatáskörrel* rendelkeznek; 4. szerződéssel..., 5. *szakképzettségük*... alapján alkalmazzák (és nem választják) őket, 6. ellenszolgáltatásként rögzített fizetést kapnak pénzben..., 7. hivatali teendőik ellátása egyedüli vagy fő foglalkozásuk, 8. pályafutásuk útja a hivatali »előmenetel«, a szolgálati

25. Vö.: *Otto Ackermann: Die Entwicklung der Landwirtschaft auf den Vorwerken der schönburgischen Herrschaften. Wechselburg und Penig vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Phil. Diss. Leipzig, 1911. 34-78.* és *Carl Ossefort: Die Gutwirtschaft der Grund- und Gerichtsherrschaft Hardenberg. Phil. Diss. Göttingen, 1939. 34-47.*, továbbá *I. D. Nicolai: Oeconomisch-juristische Grundsätze von der Verwaltung des Domainenwesens in den preussischen Staaten. Berlin, 1802. 224-272.*

26. *Max Weber: Gazdaság és társadalom. Bp. 1967. 73-74.*

idő vagy a teljesítmény, vagy mindkettő alapján..., 9. az »igazgatási eszközöktől tökéletesen mentesen« és hivatali állásuk tulajdonbavétele nélkül működnek...”²⁷

A magyar agrártörténészek a 18. századra teszik a váltást, melynek során a nagybirtokos „a familiárisok lazább, hajlékonyabb, sokféle ágazó együttesét ki-sebbméretű, de szilárdabb, keményebb hivatalnoki apparátussá gyűrja át, melyet már nem a hűség és a bizalom kapcsai fűznek hozzá, hanem a szerződés betűje és a számadás kötelezettsége...”²⁸. Könnyen elfogadható és példákkal szemléltethető lenne azonban egy olyan álláspont is, mely a váltást még későbbre teszi és amelynek értelmében a nagybirtokosok csakúgy, mint főtisztjeik nemcsak a 17., de a későbbi századokban is kliensek, csatlósok egész uszályát hordozzák, a személyes lekötöttség vertikális hálóinak csomópontját alkotják, az ilyen patrónus-kliens viszonyokra pedig éppen *nem* az a jellemző, hogy a szervezet tagjai nem az úr személyének, hanem rajta keresztül a személytelen rendnek engedelmessé válnának.

A problémát az okozza, hogy Weber a bürokratikus uralmat a tradicionális és karizmatikus uralommal szembeállítva definiálja. Az általa adott ismérvek *ehhez* elegendők, segítségükkel jól elkülöníthetők ezek a uralomtípusok. De sem a szak-képzettségre, sem a főfoglalkozású hivatalnokoskodásra való utalás, sem pedig más kritérium *nem* alapozza meg a „rein technische Überlegenheit”-et,²⁹ amit Weber a bürokratikus uralom sajátjának tekint. Ezzel a feltevéssel élt már Schmol-ler és később Hintze is, hármójukon keresztül a magyar közigazgatástörténet is megörökölte ezt az álláspontot.³⁰ Bár a posztulátum a nevetségességig menően pusztító támadásoknak (Parkinson) volt kitéve³¹, a közigazgatástörténet és általában a történetírás is erősen ragaszkodik hozzá, szinonímaként használva a 19. századra nézve a „modern”, „racionális”, „hatékony” és „bürokratikus”, illetve „állami” jelzőket.

Ha tehát az újra, a korábbitól elválasztó különbségekre figyelünk, úgy azt mondhatjuk, hogy a nagybirtok az első igazgatási instrukció megszületésének pillanatától bürokratikus uralmi formának tekinthető, hiszen e pillanattól kezdve már sokkal nehezebb lesz valamely uradalmi tisztviselőnek mások feletti uralmát vagy urával szembeni alávettségét bármilyen másból, mint az frott szabályok rendjéből eredeztetni. (Így rendkívül hatásos fékje lesz az alávetettek – a hűbériség intézményeiben addig szokásos – önállósodásának is.) Ez viszont durván figyelmen kívül hagyná a történész sokszoros tapasztalatát, hogy ti. a 17. századi nagybirtok (és fejedelmi közigazgatás) igazgatási teljesítményei, uralmi hatékonysága jóval alatta marad a 18. század végének. A megoldás csak az lehet, ha a weberi definíciót megtartva elejtjük az automatikus hatékonyságfőlény feltevését. Így nézve a dolgot, a 17. századi birtokigazgatási ideál kialakulása a bürokrácia „nyitányát”, a bü-

27. M. Weber: i.m. (ld. 26. j.) 75-76.

28. Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In.: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1937. 684.

29. Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. (5. kiadás.) Tübingen, 1972. 561.

30. Gustav Schmoller, Georg von Below, Friedrich Meinecke és Otto Hintze munkái képezik Ember György könyvében az elméleti és európai összehasonlító fejezet alapját: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig. Bp. 1946. 5-22.

31. Cecil Northcote Parkinson: The Law. Harmondsworth, 1981. A támadás tudományos nehéztűzértségét persze nem C. N. Parkinson, hanem a közgazdaságtan modern neoklasszikus iránya adta.

rokratikus hatalomgyakorlás lehetőségének megalapozását jelenti csak, e lehetőség megvalósulása, a bürokratizálódás folyamata éppen az uralom hatékonyságának növekedésével szemléltethető legjobban. E növekedés értelmezésének, mérésének dimenziójául a gazdasági sikert, a gazdasági célok megvalósulását választom. Természetesen sokféle társadalmi viszonynak lehet eleme az uralom és így hatékonysága is elvben ugyanennyi dimenzióban lenne értelmezhető. A választást egyrészt az indokolja, hogy a gazdasági uralom vonatkozásában úgy a ma történése, mint az egykori nagybirtokos egy jellemző szintetikus siker-mutatóval, a jövedelem nagyságával rendelkezik, másrészt viszont megtehető az a kiegészítő feltevés is, hogy a gazdasági siker vagy kudarc a bevezetőben vázolt korszakban és történelmi helyzetben különlegesen jellemző vetülete volt a nagybirtoknak, mint hatalmi struktúrának, sőt, éppen a gazdasági eredményességre törekvés lehetett e hatalmi struktúra átalakulásának motorja.

Revízió alá kell venni azt a weberi álláspontot is, amely a legális uralom alapvetően személytelen jellegéből kiindulva semmilyen szerepet nem ad a személyes kapcsolatoknak a bürokratikus hatalomgyakorlásban. A szakszerű személytelenségnek ez a képe ismét csak Schmolleren és munkatársain keresztül a magyar történetírásba is bevonult, így a bürokratikus szervezeteken belüli személyes kalficiók, ha napvilágra kerülnek, nem ritkán „feudális maradványokként” értelmeződnek. Szempontomból gyümölcsözőbbnek tartom Breton és Wintrobe álláspontját,³² akik a bürokrácia normális és időálló tulajdonságának tartják, hogy a testület különböző posztjain álló személyek között nemcsak a működési szabályok által előírt érintkezés folyik, hanem a kölcsönös személyes bizalmon alapuló együttműködő csoportok, informális hálózatok is létrejönnek. E hálózatok kapcsolatrendszerükre támaszkodva a formális működési szabályokat figyelmen kívül hagyva, áthágva, a formális szabályok által biztosítottnál jobb vagy rosszabb teljesítményt produkálnak. Azt, hogy a többleteljesítmény vagy a teljesítményvisszatartás mellett döntenek-e, a bürokratikus szervezet urai vagy gazdái (*Dienstherren*) által biztosított előnyök, jutalmak és az általuk alkalmazható büntetőrendszabályok valószínűsége és nagysága határozza meg.

A fenti elvi megfontolások alapján a nagybirtok bürokratizálódását a 17–19. századokon áthúzódó folyamatnak tekintem, melyet a „békebeli hadiállapot”, a körülhatárolt eszközökkel, „szűkös forrásokkal” folytatott gazdálkodásból biztosítandó jövedelemnövekedés rendkívüli nehézségei hajtanak előre. E folyamatot, előrehaladását, sikerét, feltételeit a gazdasági eredmény, a szervezési elvek („ideálok”), a megvalósult szervezeti megoldások, az ellenőrzési technikák, a tisztizményzet összeválogatódása és érdekérvényesítése, valamint a külső keretfeltételek (fejedelmi és vármegyei jogszabályalkotás és alkalmazás) függvényében szeretném vizsgálni. Természetes, hogy az egyre nehezebb kérdésekre egyre inkább csak a

32. *Albert Breton – Ronald Wintrobe: The Logic of Bureaucratic Conduct. An Economic Analysis of Competition, Exchange and Inefficiency in Private and Public Organizations. Cambridge, 1982.*

saját levéltári kutatásom eredményeire támaszkodva válaszolhatok, így az összehasonlíthatóság szűkülni fog.

III. A nagybirtok szervezetideáljának változatlansága

A 17. századi instrukciók szövegét a reformkori gazdászati irodalommal összehasonlítva meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a 17. század közepétől a napoleoni korszakig bezárólag a nagybirtok igazgatási vagy más szóval hatalomtechnikai eszköztára változatlannak tűnik. Ez a megállapítás szöges ellentétben áll Kállay István véleményével, aki éppen erre a korra teszi a „tisztiszék formájában – a testületi vezetés... mint korszerű igazgatás formája”³³ megjelenését. Szerinte a „feudalizmus hanyatló korszakában kiépült birtokkormányzati rendszerben a testületi szervek jutottak túlsúlyra, alkották a kormányzat gerincét”.³⁴ Sajnos Kállay nem definiálja, mit ért testületi szerveken, és azt sem indokolja, miért tekinti ezt az igazgatási formát korszerűnek, olyannak, mint ami méltó a régivel való szembeállításra. „A tapasztalatok kollektív érvényesülése, a kérdések sokoldalú megvitatása, a szubjektívizmus háttérbe szorulása, valamint... a gyorsabb ügyintézés”³⁵, melyeket az új formára jellemzőnek tart, nem biztos, hogy megoldást jelentenek a nagybirtok problémáira.

Ezeket ugyanis nem a tapasztalatok vagy a szakképzettség hiánya vagy egyoldalúsága és nem is az ügyintézés lassúsága jelentették. Nem ismerek olyan vizsgálatot, mely az egyszemélyi felelős vezetőkből álló rendszer ügyintézési sebességét összehasonlítaná a testületiével, enélkül pedig utóbbi fölényes gyorsasága távolról sem nyilvánvaló. Az egyoldalú specializáció, mint alább bemutatom, éppen nem volt jellemző a gazdatisztekre, és még a 19. századi új képzőintézetek se lépnek erre az útra. A Georgikonban pl. mind a két viszonylag leginkább speciális szak hallgatói, a pristaldusok (ügyészgyakornokok) és a mérnökök is hallgattak gazdászati tárgyakat, de még „kamerális és kettős számvitelt” is.³⁶ Annál inkább problémát jelenthetett a „szubjektívizmus”, ha ez alatt a tisztí önérdékeket, a lopást, hűtlen vagyonkezelést, stb. értjük. Ehhez viszont logikusan mindig több ember kell egy kompetencia hierarchiával bíró rendszerben, és a Károlyi-birtokokon majd minden, 1770 és 1826 között a saját alkalmazottak ellen folytatott vizsgálat és per több tiszt és altiszt együttműködését hozta felszínre.³⁷ Egy eleve többszemélyes kooperációt igénylő bűnesettel szemben viszont igen gyér védekezés, esetleg még kontraproduktív is lehet a csábításnak kitétek testületbe tömörítése.

A reformkori irodalom korántsem vélte a testületi rendszert egységesen elterjedtebbnek vagy jobbnak az egyszemélyi vezetésnél, az ingadozó fogalomhasz-

33. Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848. Bp. 1980. 19.

34. Kállay I.: i. m. 26.

35. Uo.

36. Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon, 1797-1848. Bp. 1967. 92-94.

37. OL. P. 1531 N° 299, 1054, 1179, 1273, 1300, 1301, 1305, 1701 és OLK P 404. 9. cs. N° 52, 35. cs. passim.

nalát (a Kállay által hivatkozott Török magyarázat nélkül szembeállít testületi és dikasztériális rendszert, ezek máshol szinonímák)³⁸ pedig önmagában is árukladó: alátámasztja azt a benyomást, hogy az egyszemélyi, kontra testületi vezetési rendszer problémája nem tartozott a reformkori gazdasági irodalom központi kérdéseihöz. A birtokigazgatás levéltári anyagában éppen az a feltűnő, hogy a különböző birtokkormányzati szervezeti formák, illetve szervek távolról sem voltak stabilak, a „haladó” gazdasági bizottság egy idő után visszaalakul egyszemélyi vezetéssé, noha címét és formáját őrzi, majd forma szerint is inspektori rendszer lesz, és így tovább újra kollektív, majd újra egyszemélyi.³⁹ Így sem maga az anyag, sem a kortárs irodalom, sem Kállay történeti kézikönyve nem teszi értelmezhetővé az idézett állítást.

Ez a tisztázatlanság ismétlődik az egyes birtokigazgatási szervek szintjén is. Bár nem elemzi az egyes szervek funkcióit, melyek értelmessé tennék megkülönböztetésüket, Kállay az egyes címek mögé automatikusan különböző hivatalokat kapcsol, holott pl. a „plenipotentiárius” egyszerre, egy éven belül azonos uradalomban éppúgy jelent egyrészt honorifikus címet, másrészt alkalmi megbízatást, megint más helyen pedig hivatali tisztséget.⁴⁰

-
38. *Kállay I.*: i.m. 26.; *Törökön* kívül csak *Nagyváthy* 1821-es könyvét említi *Kállay*, ahol a testületi vagy egyszemélyi vezetés problémája fel sem vetődik. *Angyalffy* a birtokosi dilettantizmustól tart legjobban, ám emellett még egy „illő tellyes hatalommal” bíró testületi kormányzást is rosszabbnak tart egy „jól választott egyes főigazgatónál” – *Mezei Gazdák Barátja* 1831. jún. 12. 150-151.; *Balászházy János* viszont úgy ajánlja csak a „hatósági ... kormányt”, hogy a testületi döntés végrehajtására az egyik tagot ellenőrré javasolja kinevezni: A háztartás és a mezei gazdaság tudománya. Debrecen, 1838. 305-306.; *Balászházy* szinonimaként használja a „hatósági kormány” és a „dicasteriális kormány” fogalmat. A tata-gesztesi uradalomban a reformkorban a testületi szerv, a tiszti ülés fő funkciója a főtisztek informálása, határozatot mindig az elnöklő tisztt hoz, a tényleges vezetés a director vagy a prefectus kezében van, s így nincs értelme testületi és egyéni irányító szervet szembeállítani. *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robot rendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 46-50.
39. Példa erre a nagykárolyi gazdasági bizottság, mely testületként alakult meg, és kezdetben így hozza rendelkezéseit, majd egy idő után az elnök rendelkezik, majd forma szerint is az insperktoré a döntés. 1788-ban testületi szerv, a Központi Gazdasági Kancellária veszi át a helyét, amely azután 1806-tól ismét egyszemélyi felelősnek, a régensnek adja át helyét. Tény viszont, hogy 1793-1828 között a pénz- és gazdasági viszonyok legmagasabb szintű, elvi irányítása testületi szerv, a titoknoki hivatal kezében volt, melynek tényleges működési módját viszont egyelőre nem ismerjük. *OLK P.* 397. 1. és 2. köt. és *Bakács István*: A Károlyi-család nemzeti és főti levéltára. Bp. 1965. 220-221., 231.
40. *Pl. O.L.K. P.* 397. 1. köt. 37, 63, 90. (3 plenipotentiárius). Egyébként a plenipotentiáriusi az a funkció, ahol a „hűséges szolgák”, akik lehetnek titkárok, udvari kapitányok stb., a legtovább megőrzik gazdaságirányítási funkciójukat. *Vö.: Éble Gábor*: Az eccsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp. 1898. 16., 21., 27.; A birtokigazgatási apparátus funkcióinak és tevékenységének ábrázolását találóbbnak érzem a régebbi szerzőknél pl. *Jármay Edit – Bakács István*: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp. 1930. 9-14. és 23-33., *Gerendás Ernő*: Az esztergomi főkapitán gamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Bp. 1934. 32-38. és 66-75. és *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1938. 37-51.

A testületi igazgatási rendszer funkciója, jelentősége tehát homályban marad, az itt vizsgált szempont, a nagyüzem kialakulása szempontjából, úgy vélem, nem volt jelentősége. Megjegyzendő, hogy még a fejedelmi közigazgatásra nézve is minden indokolás vagy kifejtés nélkül állítják a testületi rendszer fölülnyes hatékonyságát, nem vizsgálva a testületi jelleg esetleges egyéb funkcióit a rendeknek és az uralkodóknak a közigazgatás fölötti hatalomért vívott harcaiban.⁴¹

A nagybirtok igazgatáselméletének változatlansága arra csábít, hogy a nagybirtok fejlődését legalábbis a 18. században nullának tekintsük és lényegében adóztató jellegűnek tartsuk. Ez lehet kései, görcsös reakció a hazai „eredeti tőkefelhalmozás” elméletre és annak immár 40 éve hiába várt kritikai értékelésére is.⁴² Ez legalább annyiban megfelelne a tényeknek, hogy a monográfiák által ismertett uradalmakban, illetve az általam tanulmányozott 8 Károlyi uradalomban még a háborús konjunktúra idején is az összes jövedelmen belül csak kisebb részt képviseltek a saját számlára, saját irányítással végzett gazdasági tevékenység jövedelmei, mint a közvetelt vagy közvetlen adóztatás jövedelmei.⁴³

Föl lehetne hozni egy ilyen álláspont igazolására a török és kuruc harcok utáni rekonstrukció nagyméretű igazgatási, szervezési feladatokat jelentő földbirtokosi teljesítményeit, mint pl. a szatmári svábok telepítését a Károlyiak által⁴⁴, vagy a birtokigazgatás precíz működésének bizonyítékait súlyosan károsodott, „el-

41. Vö: *Ember Gy.*: i.m. (ld. 30. j.)

42. *Pach Zsigmond Pál*: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok, 1948. 19-59., 1949. 106-145.

43. Vö. *Wellmann I., Gerendás E., Szabad Gy.* id. munkáiban szereplő jövedelemkimutatásokkal, továbbá *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp. 1978. függelékeivel. A nagykárolyi birtokkerületben sem valószínűsíthető meg a szűkebb értelemben vett saját üzemi tevékenység pontos elhatárolása, de ha figyelembe vesszük azt, hogy ez gyakorlatilag a gabonatermelésre korlátozódott, és a nagykárolyi uradalom gabonakészleteinek 60-70%-a dézsmából származott, úgy az arányokat érzékelteti az 1769-es készpénzbevételek megoszlása.

Részesedés (%-ban)	Nagykárolyi uradalom	Károlyi ker. többi urad.	Nagykárolyi birtokok.	Összes Károlyi uradalmak
Fixus jövedelem	9,6	37,4	18,6	25,0
Sertések eladásából	0,5	4,7	1,9	1,0
Marhaellátásból	0,3	4,9	1,8	7,9
Kocsmákból	64,0	42,4	57,0	49,2
Gabonaeladásból	22,9	1,8	16,0	13,1
Egyéb	2,7	8,8	4,7	3,8
Összes:	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Összesen, rajnai forint	93,466	44,782	138,248	250,666

Forrás: OLK P. 397. 364. cs. Extractus Summarius Universorum Bonorum Anni 1769; a dézsma aránya: Uo. 91. cs. töredékes számadásai.

A kereskedelemmonopolizálás jelentőségét a saját üzemmel szemben még jobban aláhúzza, hogy a kocsmákban kimért borok több mint egyharmadát készpénzen kényszerültek venni, többi részét dézsmából és csak elenyésző mértékben fedezték majorsági borból. Számtásukat Uo. 78., 91. és 94. cs. alapján ld. *Vári A.*: i.m. 110-120. (ld. 13. j.)

44. Vö. *Vonház I.*: i.m. (ld. 13. j.)

vadult” vidékeken⁴⁵. A változatlanság kiemelésére szembe lehetne állítani a háborús pusztítások és a rekonstrukció korának (17. század eleje – 18. század közepe) eredményeivel a későbbi, állítólag fejlettebb korszak látványos kudarcait, így a 17–18. század fordulójának a monográfiák által országosan egységesnek mutatott számviteli és számvételi gyakorlatával a konszolidált, helyreállított gazdaság anomáliáit, káoszát és fantasztikus lopásait.

A káoszhoz: 1789-ben a Károlyiak átalakított, testületi, tehát a kézikönyv szerint „modern” nagybirtokigazgatása 20 000 Rft-os (rajnai forint) veszteséget mutat ki egy olyan birtokon, amelynek összes bevétele ezekben az években 2500 Rft körül szokott lenni. A megelőző évi jövedelemkimutatás kommentárja ad választ a kérdésre, hogyan sikerül az összbevétel tízszeresét produkálni veszteségként. A kommentált évben a kécsi uradalomban 2500 Rft-os, a lapispatakiiban 1370 Rft-os tiszta veszteség mutatkozott. Az történt, hogy „a Kécsi és Lapispataki Tisztek bor és egyéb vételre Károlybul pénzt vévén azt interimális Perceptióba tették és realiter mindazonáltal erogálták, mert a Kécsi és lapispataki jószágok nem akkorák, hogy azokban annyi fogyatkozás és az M. Uraságnak annyi kára eshetne.”⁴⁶ Ez tehát – ezúttal – csak fikatív hiány, az átmenő tételek valódi kiadásként való könyveléséből fakad. Könyvelési hibának viszont, tekintve, hogy megjárja a hierarchia összes lépcsőjét a számvevőket is beleértve, két egymást követő évben is elkövetik, és az uradalom valós gazdasági eredményét felismerhetetlenné torzítja, meglehetősen durva.

A lopáshoz: 1760-ban Károlyi Antal csongrádi tiszttartójától 12 000 Rft-ot követel és kap kártérítésként, másik korábbi gazdatisztjétől, az előbbi rokonától ugyanekkor egy fél falut, városi házat és szőlőt, harmadiktól 1000 Rft-ot ugyanekkor, a negyedik tiszt ellen még csak készül az intézkedés. Ezek az összegek az illetékes tiszt gondjaira bízott uradalom évi összes *oekonomiális* jövedelmeinek felétől másfélszereséig terjednek, igaz, nem egy év alatt hordták össze őket a szorgos kezek. Károlyi Antal atyjának, gr. Károlyi Ferencnek korábbi plenipotenciáriusát ugyanekkor címét és birtokait meghagyva állítják félre kompetenciáinak átruházásával. Teljesen ártatlan ő sem lehetett: a 12 000 Rft-ra megbüntetett tiszttartó a sógora, és büntetését részben ő fizeti ki helyette. Károlyi Antal kíméletét vagy az atya iránti kegyelet indokolta – Károlyi Ferenc ugyanis még végrendeletének módosításában is a plenipotenciárius hivatalában és birtokaiban való meghagyását javasolja fiának –, vagy pedig az a tény, hogy a plenipotenciárius 26 200 Rft erejéig hitelezője a méltóságos famlíának.⁴⁷ Ám kiemelhetjük nemcsak a

45. Így ld. az Érmellékről a Károlyiak tasnádszántói tisztjének kifogástalanul dokumentált számadását 1723-ból, alig 10 éves regenerálódás után: OLK P. 397. 106. cs. Tasnádszántai tiszt, Ferenczi Kelemen számadása az jószág jövedelméről, 1723.

46. OLK P. 406. 10. cs. 1789. Summarium Generale perceptionum et Erogationum Paratae... 1789; Uo. 46. cs. Summarium Generale... 1791. és Janits György aulae praefectus pizkozata a Summariumot kísérő Explanatoról.

47. Tisztek elbocsátása, convictiokra: OLK P. 397. 1. köt. 5-6., 62., 69. Károlyi Ferenc végrendeletmódosítása: P. 392, Lad. 8. N° 195. Rácz Demeter rokonságára a Szaplóczayakkal: OLK P. 1531. 3. csom. N° 156. Az ő pénzéből fizetik a convictiok egy részét: OLK P. 397. 1. köt. 67.; Vö. *Wellmann I.*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom i.m. 164.: 1798-1801-es évekre nézve a Grassalkovich-birtokok számvevője csak 5 számadótisztet mentett fel, nyolcat összesen 6207 forintban marasztalt el, „ezenfelül 41 000 forint száradt Zsáray volt kulcsár lelkén”, *Gerendás E.*: i.m. (ld. 40. j.) 38-39.

lopások összegét, de durvaságát is: így például az 1780-as évek elején a megreformált, „testületi”, tehát „modern” Károlyi-birtokigazgatás főtisztjét azzal vádolják, hogy a gróf kasszájából kivett tőkével, a gróf erdejét égetve, a gróf robotosait is fölhasználva főzet hamuzsirt a saját hasznára.⁴⁸ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a vádakat sem igazolni, sem cáfolni nem sikerül. Úgy tűnik, a hirtelen elhalt főtiszt elleni vádak legalábbis részben megalapozatlanok – ám maga e tisztázatlanság is a régi szervezési hibák ismétlésének eredménye. A tiszt ugyanis mint inspektor rendelkezett az eladásról, nyugtázta és befizette a jövedelmet a központi kasszába, amelyet ugyanő mint a huták gondviselője szedett be, tehát két, egymást ellenőrizni hivatott szintet képviselt egyszemélyben.

Természetesen a nagybirtoküzem bürokratizálódó homlokzata és az emögött meghúzódó kóosz, tolvajlás és tiszt *Misswirtschaft* jelensége nem korlátozódott Magyarországra. Sőt, a jelenség nem is csak a mezőgazdasági, illetve gazdaságirányítási szervezetekre korlátozódik: kimutatták, mégpedig meghökkentően jelentős mértékben, a 18. századi katonai szervezetek díszében, a porosz hadseregben is.⁴⁹ Ám a racionális és hatékony bürokrácia századfordulón felállított bálványának porba taszításával még nem lesz kezünkben a magyarázat a valódi teljesítményekre: pl. a poroszok győztes háborúira. A gazdasági szervezetekre nézve sem lehet, a bürokratizálódást mint meg nem valósult ideált félresöpörve, a változatlanságot feltételezni. Két fontos érv szól amellett, hogy komolyan vizsgáljuk a nagybirtok minőségi változásának, fejlődésének hipotézisét.

A nagybirtok minőségi fejlődését valószínűsítő két tényező az *összjövedelem* és azon belül a *saját* irányítás alatt végzett gazdasági *tevékenységből* és a *kereskedelem-monopolizációból* származó *jövedelmek* gyors növekedése a 18. század közepétől a reformkorig. E növekedés olyan viharos, hogy még ha le is számítjuk valamilyen durva becsléssel az általános áremelkedés hatásait, a háborús konjunktúra, továbbá az egyes uradalmak birtokállományának folytonos változását, bővülését, a jövedelemnövekedés ilyen üteme magyarázatot kíván.⁵⁰ Ez a helyzet a német területeken is. Úgy tűnik, a nagybirtok nemcsak drágábban ad el, de a korábbinál jóval többet is, és nemcsak gabonát visz piacra, hanem más, igen komoly gazdaságirányító apparátust követelő tevékenységekbe is belevág, mint pl. a kereskedelem monopolizálása, illetve az ipari vállalkozások (sör- és pálinkafőzés, üveg- és vasgyártás, stb.).⁵¹

48. OLK P. 1531. 6. cs. N° 299.

49. *Oto Büsch*: *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen*. Berlin, 1962.

50. Károlyi birtokok bevételeinek növekedése 1759/60 – 1789/91.

	Összes birtok	Nagykárolyi birtokkerület
1759/60	100	100
1769	250	250
1789/91	400	350

Számtásokat ld. *Vári A.*: i.m. (ld. 13. j.) 94-95.

Vö.: még Wellmann Imre, Gerendás Ernő, Tóth Tibor, Szabad György idézett munkáinak függelékeit.

51. *Ralph Melville*: *Grundherrschaft, rationale Landwirtschaft und Frühindustrialisierung*. In: *Herbert Matis* (szerk.): *Von der Glückseligkeit des Staates*. Berlin, 1981. 295–313. *Herman Freudenberger*: *The Waldstein Woollen Mill*. Boston, 1963. *Bars Graf von Wallwitz*: *Die Hofmark Adldorf vom 16. Jahrhundert bis zur Bauerbefreiung*. Waldsassen, 1968. 111-113. *Alfred Hoffmann*: *Die Grundherrschaft als Unternehmen*. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, (8) 1958. 123-131. *Jan Párus*: *Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts*. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1965. I-II. 178.

IV. A birtokigazgatás „rejtett” változásai

Mik lehettek a birtokigazgatás olyan „rejtett” változásai, melyek nem tükröződtek sem a tiszttartóknak adott 17–18. századi instrukciókban, nem hangsúlyozták őket az agrártörténeti monográfiák, sem pedig a 19. század elejének gazdatiszti irodalma?

Olyan igazgatási eszközöket kell találnunk, melyek a bürokratikus igazgatás növekvő teljesítményeinek kulcsát jelentik, illetve amelyekkel ezt a teljesítménynövekményt kikényszerítették az apparátusok mindenkori gazdáinak. Az apparátusokra szerintem kétféleképpen lehetett hatni: az igazgatási, tiszti állomány toborzódásának (rekrutációjának) és tevékenysége ellenőrzésének változtatásával. A rekrutációra máshol még visszatérek. Az ellenőrzés eszközei alapvetően kétfélék. Egyrészt jelenthetik a legális úr különleges személyes megbízottait az elkülönült hatáskörök gazdáinak ellenőrzésére – a módszer lényegében egy másik hatalomgyakorlási elvet, a személyes bizalom és lekötelezettség konfigurációját alkalmazza a bürokratikus hatalomgyakorlás ellenőrzésére. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy egy archaikus elem beépítésével teremti meg a modernebb forma bizonyos szintű ellenőrzésének lehetőségét. Alkalmazásának korlátai nyilvánvalóak. A másik, forradalmibb út, olyan, az ellenőr és az ellenőrzött személyétől független, szabványosított értelmű fogalmak megalkotása, melyekkel az igazgatási tevékenység eredményességét jellemezni, és térben és/vagy időben máshol született igazgatási teljesítményekkel összehasonlítni lehet. Nyilvánvaló, hogy az ilyen absztraháláshoz és szabványosításhoz a mennyiségi vonatkozások szolgálnak legalkalmasabb kiindulópontul. Az első állomás a tiszttartó gondjaira bízott pénz és természetes készletek fizikai mennyiségeinek a központ által definiált, de legalábbis ismert mértékegységben való írásbeli rögzítése: a leltár. A következő állomások a pénz- és természetes készletek változásainak rendszeres nyugtázása, valamint különféle kiadások és bevételek naponkénti rögzítése a naplóban. Ez, mint láttuk, a 17. századi instrukciókban már mindenhol szerepel. Az igazgatási teljesítmények térbeli és időbeli összehasonlítását és így értékelését a napló önmagában nem teszi lehetővé. A naplóból készülő kivonatok, tabelláris extractusok illetve később a főkönyv az ilyen összehasonlítás alkalmas eszközei, persze csak akkor, ha belső tagolódásuk, rubrikáik azonosak. Ez nem magától értetődő: legalábbis a Károlyi-birtokokon a 18. század végéig még nem valósult meg. A fogalmak, elszámolási rubrikák „szabványosítására” még visszatérünk. A két elvileg különböző ellenőrzési mód, a kommisszár-rendszer és a könyvvitel persze összekapcsolódott. Az alábbiakban ismertetem a konkrét rendszereket, melyek a birtokigazgatási problémák megoldására születtek.

1. *A bérlet.* A bérlet definíció szerint kimaradt a leírások mindhárom köréből. Források szintjén az 1600–1825-ös korszakra senki nem vizsgálta.⁵² A bérlet, mivel

52. Vö. *Magyar Eszter*: Szántódpusztá a török hódoltságtól a szabadságharcig. Szántódi Füzetek VII. H.n. 1984. Sajnos, a szép elemzést nem használhatom föl, mivel a bérlet jóval kisebb volt az itt vizsgáltaknál és már kezdettől konfliktusokkal terhelt.

rendszerint csak egyes birtokokat vagy birtokrészeket adtak bérbé, a birtok nagyságrendjében visszalépést jelentett a nagybirtok kategóriájából a középbirtokba, és ennyiben az egész igazgatási problémát megkerülte.

Feltűnő viszont, hogy nemcsak egész birtokokat vagy birtokrészeket, hanem egyes gazdasági ágakat, sőt egyes munkameneteket is bérbéadtak. Ezek a bérletek – az ipari üzemek, a kocsmák és egyéb regálék, a tehenészet és a juhászat – mindig a legnehezebben ellenőrizhető és koordinálható, nagy értéket előállító gazdasági területek voltak. A bérlet itt a bürokratikus igazgatási szervezet visszavonulását jelentette. Ám ez, a 16–17. századi előzményekkel szemben, rendezett visszavonulás volt. A birtokigazgatás nem kényszerült magára vállalni a saját számlás gazdálkodással együttjáró káoszt és veszteségeket, ám a nagybirtokosi jogosítványokon a legkisebb csorba sem esett – nem taxára és nem *Erbzins*-re bocsátották a malmot, kocsmát, hámort, csak bérletbe adták, a bérleti idő lejártával pedig újra és újra megnyílt az elvi lehetősége annak, hogy a magát időközben erősebbnek érző apparátus megpróbálkozzon befolyása kiterjesztésével. A rendezett visszavonulás ilyen lehetőségének kimunkálása, amelynek kapcsán már nem fenyegeti többé a nagybirtokokat javaiknak, gazdasági jogosítványaiknak elbirtoklása a ténylegesen gazdálkodók részéről, forradalmi vívmány.⁵³

2. *Az aszimmetrikus számadások és a hatásköri átfedések ellenőrzési rendszere.* A rendszer azon alapul, hogy a termény- és készpénzszámadásokat, amelyeket úgyis elkülönítve vezetnek, egymástól és a gazdálkodásbeli hatásköröktől eltérő mértékben centralizálják. Így például több uradalmat úgy fognak össze, hogy a központi uradalom (*caput bonorum*) készpénzkezelő tisztje (számtartó, rationista vagy perceptor) szedi be a „külső jószágok” árendáit és *fixus proventus*-át, ő köti az árendaszerződéseket, de az udvarbírák esetleg még egyes alkalmi eladásaik bevételeit is kötelesek a perceptornak azonnal befizetni, miközben a gazdálkodás terén a „külső jószágok” udvarbírái önállóak. A perceptor természetesen nemcsak a „külső jószágok”, hanem a központi uradalom, saját telephelye tisztjeivel (kasznár, kulcsár, udvarbíró) is állhatott ilyen aszimmetrikus viszonyban. Minden esetben az volt a lényeg, hogy a perceptor kezében koncentrálódik a készpénzforgalom, aki az egyébként önálló hatáskörű tiszték gazdálkodásába is beleláthatott minden olyan tisztii döntés, művelet alkalmával, amelynek készpénzvonzata volt. Ugyanennek a rendszernek fejlettebb formáját ajánlja 1831-ben Angyalffy, kifejezetten a jobb ellenőrizhetőség céljából: hogy ti. a számadásokat úgy hasítsák ketté, hogy

53. A juhászat, tehenészet, malom, kocsmák és huta ilyen bérlete az egész itt vizsgált területen rendkívül elterjedt és formáiban is meglepően egységes – ti. az a meglepő, hogy ezt a tényezőt a földesúri saját üzemi gazdálkodás tézisének kedvéért ennyire figyelmen kívül lehetett hagyni. Hazai példák: *Szabad Gy.*: i.m.: (ld. 38. j.) 25–26., *Wellmann I.*: i.m. (ld. 8. j.) 154–157. *Gerendás E.*: i.m. (ld. 40. j.) 124–125. MGSZ, 1898. 98., 398., 1899. 73–76., 1901. 43–45.

Bérleti szerződések egész sorozatát közli: *Petánovics Katalin*: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai. Zalaegerszeg, 1981. Vö. még: *H. Ermisch–R. Wutke*: i.m. (ld. 22. j.) 169–174. *Marion Gräfin Dönhoff*: Entstehung und Bewirtschaftung eines ostdeutschen Grossbetriebes. Baseler Phil. Diss. 1936. 73., *B. G. von Wallwitz*: i.m. (ld. 51. j.) 118–133. *W. A. Boelcke*: i.m. (ld. 5. j.) 474.

a számadó tiszteknek csak „jegyző könyveik” (napló, journal) maradjanak, a „fő számadó könyvet” (főkönyv, Hauptbuch) egy szinttel magasabban készítsék, a fő-tisztek vagy külön ellenőrök.⁵⁴ Csondor a napoleoni korszak tapasztalatait összegezve írja le az aszimmetrikus hatásköri hierarchiák különböző konfigurációit.⁵⁵ Tóth Tibor a legmodernebb birtoktörténeti monográfiában a mernyei uradalomban ír le egy ilyen rendszert 1807 után⁵⁶, ám ugyanez a rendszer már 1749-től megtalálható a nagykárolyi, olcsvai, erdődi és salánki Károlyi-uradalmakban⁵⁷. A rendszernek megvoltak a hátrányai is: hatásköri villongásokat, viszályt szülhetett a tisztek között. Igazi gyenge pontja, mint a centralizált ellenőrzési rendszereknek általában, maga az ellenőr, illetve jelen esetben a perceptor volt – noha csak egy példa, de megfelel a rendszer logikájának, hogy a Károlyiak paraszti származású, nemességet és inscriptiós telket nyert perceptora szolgálatának évtizedei alatt az utólagos vizsgálat szerint az egyik legnagyobb tolvajjá nőtte ki magát.⁵⁸

A tisztek egymás által való ellenőrzése nemcsak rendszerszerűen, de ad hoc is szokás volt: X. uradalom leltárát mindig Y. uradalom tisztje készítette⁵⁹ és a fent ismertetett „bizonylatpótló” tanúskodásoknál, méréseknél, próbáknál is fontos szerep jutott a „szomszéd tisztnek”. Természetesen csak a másik tiszt jelenlétében, annak felelősségét nem csorbítva járhatott el: így pl. megparancsolják, hogy „*Udvarhelyi Ferencz Archivarius Uram menyen által Erdődre, és úgy az elmúlt ősszel valamint szintén most recenter az Károlyi kocsmák szükségére vásároltatott borokat akózza meg*”. Lapszéli jegyzet: „*Az erdődieket megh akózza, de az bételkieket Udvarbíró Uram otthon nem léte miatt nem effectuálhatta*”.⁶⁰ Ha valaki esetleg megállna eltűnődni azon, miért a levéltáros az, aki a hordókat akózza, az hamar találhat cifrábbakat is: „*Orgonista eő kglme a ki eczersmint kapus lészen, ezen folyó esztendőbe Károly Várossa taxá[j]ának bé szedésére rendeltetett*”.⁶¹ Káprázó szemünk előtt szétfoszlik az igazgatási tevékenységbeli munkamegosztás és specializáció modern szemmel festett képe, különösen ha hozzávesszük, hogy a taxaszedésre applikált várkapus-orgonista kapusi minősítése nagyrészt faraktárosi munkakört fedett. Nézetem szerint ez a tisztség-kavalkád nemcsak valamilyen ravaszul előre kifundált ellenőrzési rendszernek köszönheti létét, noha, mint láttuk, erre is alkalmazták. Létrehozásán munkált azonban a lélekmentés szándéka is, amely Károlyi Sándor utasításában úgy tükröződik, hogy miután valamely elvégzendőt konkrétan kiszab, aggódván tisztjei üdvösségéért, „*hogy az őrdög heverve ne találjon titeket*” még egy

54. *Angyalffy Máttyás András*: Gazdatisztekéről. Mezei Gazdák Barátja, 1831. 318-319.

55. *Csondor János*: Gazdaságbeli számadó és számvevőtisztji utasítások. ...Keszthelyen 1819. Vö.: Ugyanennek a rendszernek a leírásával: *Balásházy János*: A háztartás és a mezei gazdaság tudománya. Debrecen, 1838. 310. A hatásköri átmetszések alkalmazását ellenőrzési célokra *Bán Péter* is leírta: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. Agrártörténeti Szemle, 1977. 1-2. sz.

56. *Tóth T.*: i.m. (ld. 43. j.) 12-27.

57. OLK P. 392. Lad. 8 N° 188 Mede Ferenc Szolgám Instrukciója

58. OLK P. 407. 1. cs. N° 840 (1792), N° 533 (1790) Restantia Medeiana.

59. OLK P. 397. 2. k.

60. OLK P. 397. 2. k. N° 101 1772. márc. 14.

61. OLK P. 397. 2. k. N° 87. 1772. márc. 7.

se vége se hossza, „udvartakarítás” jellegű tennivalót csap hozzá.⁶² A „hogyan az időt el ne heverje” buzdítás ezután három Károlyi-nemzedék utasításában visszhangzik, az egyes uradalmakat vezető tisztektől is ezt a magatartást követelték beosztott tisztjeikkel szemben. Így 1760-ban a károlyi gazdasági bizottság azt írja a csongrádi inspectornak, hogy az beosztottját, a taxaszédőt, „mikor azon hivataltul érkezik, másfele is hajcsak Kmed s tanicsa”⁶³, ugyanekkor a fehérgyarmati udvarbíró azt olvashatja a neki alárendelt olcsvai ispánnal kapcsolatban a bizottság levelében: „*hogy Szabó Jánost hijjában ne hevertesse de hogy dolgott adgyon nékie nem tsak lelki ismereteire támasztatik, hanem ha el heveri az időt magájébul fog Conventiója fiztetni azért mindent parancsolatyábul tselekedgyen Gacsályi Uramnak [udvarbíró – V.A.] mert eö kglme az Számtartó nem Szabó János*”.⁶⁴ A lélekmentés, a heverés elleni küzdelem tehát azt a törekvést jelenti, hogy a drágán tartott gazdatiszti apparátust racionálisan kihasználják. Ennek kapcsán a különböző *számadásokért* való felelősség merev és egyértelmű rögzítésével párhuzamosan a *tevékenységi körök* elkülönítését rugalmasan kezelték. Különösen feltűnő ez a felső szinten, a gazdasági bizottság tagjai között, ahol bár mindenkinek volt valamilyen, speciális szakképzettségre vagy munkamegosztásbeli helyre utaló titulusa, a titulusnak megfelelő tevékenység azonban szinte csak az ügyész és a jegyző esetében kötötte le az illető tiszt idejének jelentős részét, de náluk sem teljesen, a többiekénél pedig csak az illető „specialitását” jelölte.⁶⁵ A tisztek ilyen sokoldalú bevetetősége az adott körülmények között racionális volt és a birtokos szemszögéből is a természetes állapotot jelentette, talán éppen ezért nem volt szükséges az erre épülő ellenőrzési rendszert „elvileg” is megfogalmazni, noha teljes tudatossággal alkalmazták. Ugyanebbe az irányba hatott a készpénz-kezelés a gazdálkodási jogosítványoktól való elkülönítésének hagyománya, melyet az uradalmi gazdálkodás a 16. századi vártartományokból is átvehetett.⁶⁶ Ez lehet az oka, hogy az aszimmetrikus számadások és a hatásköri átfedések ellenőrzési rendszerét a tisztartók működését szabályozó 17–18. századi instrukciók nem írják le közvetlenül. A reformkori irodalom e kérdésnek, mint láttuk, jelentős teret szentelt.

A fent ismertetett ellenőrzési rendszer sajátossága volt, hogy hatékonysága a birtokigazgatás „dinasztikus tényezőitől” függött. Dinasztikus tényezőnek nevezhető egyszerűen a birtokos család éppen birtokban lévő generációja által a birtokigazgatásra fordított figyelem. Ez így, általánosabban megfogalmazva bár, de lényegében nem mond többet annál, mint amit a Domanovszky-iskola a birtoképítő barokk főúr és az abszentista birtokos ellentétével írt le és a Grassalkovich illetve a

62. MGSZ 1902. Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. 279. „... hogy pedig az ördög heverve ne találjon benneteket, heverésekben divertáljatok ott a környéken és vigyázzatok s keressetek méznek és faragni és malomkőnek való követ.”

63. OLK P. 397. 1. k. 14.

64. OLK P. 397. 1. k. 59.

65. Ezt a gazdasági bizottságnak saját jegyzőkönyvében tükröződő tevékenysége alapján állítom: OLK P. 397. 2-3. k.

66. Ld. 21. j.

Trauthsohn-birtoklással meggyőzően illusztrált.⁶⁷ El lehet játszani azonban a gondolattal, hogy volt egy „dinasztikus ciklus” is, hasonlóan a monarchiához, hiszen nem volt éppen szokatlan, hogy a fiatal gróf öröksége átvétele előtt kapott az apjától egy uradalmat,⁶⁸ ellátására és/vagy „gyakorlóterepként”. Ezen kialakította saját stábját és apja halálakor a régi tisztségviselők nagy részét elbocsátotta, saját embereivel váltva fel őket, akik aztán a fiatal gróf reformáló lendületének elmúltával, idő múltával és/vagy a gróf távollétével mértéktelenül önállósodtak.⁶⁹ Akár volt ilyen ciklus, akár nem, tény, hogy a fenti ellenőrzési rendszer teljesítménye végső soron a birtokos személyétől függött, és ennek megfelelően ingadozó volt. Ebben a rendszerben ugyanis a tisztek egymást ellenőrzik, és ezt csak akkor fogják megtenni, ha a birtokos nyomást gyakorol rájuk, ellenkező esetben gyorsan koalícióra lépnek egymással és rablóbandává alakulnak.

Megfelelő nyomás alatt azonban a rendszer igen jól működött. Például szolgál a 18. század végén a Csáky-család tagjainak közös birtokában levő margittai uradalom, melynek bonorum directora családtag, gróf Csáky Emánuel volt.⁷⁰ Itt az 1797-ben belépő új kasznár megkísérli alkalmazni az ősi fogást: „az Úr Director Úr asztalára” (szükségére) kiadottakat számadásában rendszeresen többnek tünteti föl, mint amennyiről nyugtája van. Amikor ezt a számvevő kifogásolja, saját journaljára hivatkozik, amelyből igaza kitetszik, de „hogy a Méltóságos Gróf Úrnak soknak tettet az Erogatio, azért méltóztatott volt egy és 1/4 ölelt kihúzni”. A journalba azonban nemcsak a director, a kasznár is javít, hitelesnek és mérvadónak ekkor már vagy kétszáz éve a nyugtát fogadják el a számvevők, és ettől ez alkalommal sem térnek el. A cenzurális szék minden ilyen számvevői kifogást elismer és a kasznárral convictiot (itt: kárpótlást) fizetett, az ilyen jellegű kifogásokból származik az összes convictio több mint a fele. A következő évben egyetlen ilyen kifogás sincs, az új kasznár megtanulta a leckét.⁷¹

A nagy nyomás alatt működő számvevői apparátus alaposágára jellemző illusztráció: a margittai templomon üveges munkát végző mester „ausciglis”-e szerint az ablakot táblaüveggel „rakott meg”, összesen 10 tábla üveget felhasználva 4 Rft értékben. A rationista azonban észreveszi, hogy az ablakban 4 nagytábla és 6 féltábla üveg van, ami összesen csak 7 nagytáblának felel meg, így csak 3 Rft 30 krajcárt fizettek ki.⁷² Elmondható, hogy az utolsó szögig mindenről

67. Mind *Jármay E.*, mind *Ravasz J.* a 18. század első felére vizsgálták Trauthsohn herceg regéci és sárospataki uradalmait, és ezt állították szemben a Grassalkovichok gazdálkodásával a 18. század végén, a jövedelmek stagnálását a gazdasági konjunktúrát figyelmen kívül hagyva, a hercegi abszентizmusnak tudták be. V.ö.: *Wellmann I.*: i.m. (ld. 8. j.) és *Ravasz J.*: i.m. (ld. 40. j.), *Jármay E.* – *Bakács J.*: i.m. (ld. 40. j.)

68. *Szabó Dezső*: A herceg Festetics család története. Bp. 1928. és *Éble Gábor*: Károlyi Ferencz gróf és kora. Bp. 1893. 197. Károlyi Sándor 1727-ben átengedi fiának Olcsvát.

69. A stáb kialakulásához nem is biztos, hogy feltétlenül szükséges a rendelkezésre átadott „gyakorló” birtok – legalábbis feltűnő, hogy Károlyi Sándor és Károlyi Ferenc milyen sok secretariusából lesz később tisztartó, inspector stb.

70. OL P. 71. A gróf Csáky család központi levéltára. fasc. 139. 49. cs. Rationes Cassae Generalis Inclutorum Dominiorum Kereszttség, Adorján et Margitta ad excelsam Familiam Csáky pertinentium. A° 1796.

71. Uo. 71. fasc. 139. 50. cs. 306-310., 328-330.

72. Uo. 71. fasc. 139. 49. cs. 139.

számot adtak: „*Alább írt recognoscáлом, hogy én jelenlétemben kasznár úr az udvar körül évő palánkokra felveretett 100 lész szegett és 23 potzog szegett az utca kapura és szin kapura. Sig Várad Ao 796 Die 28 Julij, Muszkás István, kezem X vonása Depositorium hajdúja*”⁷³.

Ám ez a nyugta egyben ismét az ellenőrzés határaitra figyelmeztet. A „kezem vonása”, ugyanis nem a szokásos kaparás, hanem egy szépen kiírt X betű, még a tollat se mártották újra a tintába – ezt bizony nem a hajdú, hanem a kasznár keze húzta, ahogy az ugyanennek az 1796-os kasznári számadásnak több más mellékletéről is megállapítható. Az ilyen jellegű bizonylathamisítás a reformkori irodalomnak is témája volt.⁷⁴ A birtokos figyelmen kívül tehát határt szabott az ellenőrzési rendszer hatékonyságának egy másik tényező is: nevezetesen a birtokigazgatás alsó szintjeinek és függő „partnereinek” a falusi bíráknak, árendásoknak, jobbágyoknak, frástudatlansága és szolgálati függése a birtokot vezető tisztektől⁷⁵. Ez tette lehetővé az ilyen jellegű hamis bizonylatok, hamis tanúságlevelek stb. megszületését, mely ellen a legszigorúbb számvételi rendszer is viszonylag tehetetlen volt, hiszen maguk az alapbizonylatok voltak hamisak, illetve a dolgokat még azelőtt ellopják, mielőtt a számadásokba bekerülhettek volna.

3. A függetlenített számvevő lehetett a fejlődés következő lépcsője. Függetlenített volt, vagyis nem fűzte szolgálati alárendeltség az uradalom főtisztjéhez, ideális esetben nem is az uradalomtól kapta a járandóságát, hanem közvetlenül a birtokostól. Nem volt semmilyen más feladata, sem hatásköre, csak a számadások felülvizsgálata. Minden lehető egyéb eszközzel is elválasztották a többi gazdatiszttól (lakás, vallás stb.). Szerepe tehát, éppúgy mint a hatásköri átfedések rendszerében középen álló, a többiek munkájába beelátó tiszté, komisszár-szerep volt: a birtokos különleges bizalmi embere, aki a birtokirányítási apparátust ura helyett állandóan nyomás alatt tartja.

Sejthető csupán, hogy ez a figura viszonylag későn, a 18. század utolsó harmadában születhetett meg. Korábban (és még sokáig ezután is) a számadások ellenőrzésével a számvevőn kívül többen is foglalkoztak, vagy a főtiszt ellenőrizte

73. Uo. 71. fasc. 139. 49. cs.

74. Vö.: *Balásházy J.*: i.m. (ld. 38. j.) 316-317., helyteleníti, hogy „egy gyakran számos mértföldnyi távolságra lakó tiszt vizsgálja a számadásokat... a fő dolog elmarad, ti. kinyomozása annak, hogy ti. a kitételek a megtörtént dolog valóságán alapítatnak-é? ... a bizonyítékok valódiak-é? Tudok néhány esetet, hogy a számadási kitételek 100-200 hamis dokumentumokkal voltak erősítve...” Az 1790-es években tudunk olyan provisorról, akinek halála után kiderült, hogy az iskolamesterrel összejátszva megszerezte a falu pecsétjét és így hamisította a dokumentumokat, sajátkezűleg írva alá a bírák helyett. *Gerendás E.*: i.m. (ld. 40. j.) 70.

75. Vö.: *Benda Kálmán*: Az iskolázás és az frástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. sz. második felében. MTA pécsi és veszprémi akadémiai bizottságának értesítője, 1977. 33-40. *Tóth István György* a 19. század elejére az frástudás jelentő növekedését, de egyben koncentrációját is megfigyelte. *Uő.*: Írásbeliség a körmendi uradalom paraszti jogügyleteiben. *Levéltári Közlemények*, 1984. 31-50. A tisztektől való szolgálati függés csorbíthatatlanságát az önkormányzati elemek viszszafejlését biztosította: *Wellmann Imre*: Közösségi rend és egyéni törekvések a XVIII. századi falu életében. *Történelmi Szemle*, 1980/3. 376-450. *Kovács Ágnes*: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalmakban (1722-1848). *Magyar Történelmi Tanulmányok X.* Debrecen, 1977. 47-91.

beosztott tisztjei számadásait, de esetenként az uradalmi jegyző, leggyakrabban talán a fiskális.⁷⁶ Ugyanezek elnököltek a cenzurális széken is.⁷⁷ A „*rationum exactor*” (számvevő) cím és funkció korán megjelent, de vélhetően mindig része volt az általam általánosnak tekintett hatásköri átfedés-szövevénynek és így valószínűleg csak egyik, speciális feladatát jelentette az illető tisztnek.⁷⁸ A hivatalszerűen szervezett számvevőségek Kállay szerint 1750 után jelentek meg a legnagyobb birtokokon, bár nem írja, de vélhető, hogy közvetlenül a birtokosnak alárendelve, amint ezt a Károlyiak 1793-ban fölállított központi számvevősége példázza.⁷⁹ Ám a hivatalszerűség itt sem volt szükséges feltétele e funkció betöltésének, mutatja ezt a Károlyi birtokokon az 1770-es és 80-as években működő számvevő, aki bár inscriptiós telket és házat bírt Nagykárolyban, teljesen kívül állt a birtokigazgatási szervezeten, a konvenciók listákon sem szerepel.⁸⁰ Véletlen lenne, hogy éppen ő buktatja le az évtizedek alatt lassan nekibátorodott perceptort, kinek példáját fönt idéztem?

A függetlenített számvevő vagy számvevőség a reformkorig csak a legnagyobb birtokokon adhatott megoldást (igaz, az apparátus közben tartásának problémája ott volt a legégetőbb). Ez természetes, hiszen külön tisztet tartani kizárólag arra, hogy a számvételt végezze, drága dolog volt. Alkalmazása azonban minőségi ugrást jelentett, talán az egyetlen a korszak hatalomtechnikai fejlődésében.

Azzal ugyanis, hogy egy alapján véve ősi figurának, az előjáró személyes megbízottjaként működő ellenőrnek, egyetlen feladatává tették a számadások ellenőrzését és lemondtak bármilyen operatív-gazdasági hatáskörben való bevetéséről, nemcsak a többi tiszttel való érdekösszefonódást nehezítették meg, de alapvetően érdekelte tették az ellenőrt a számadások formáinak, belső szerkezetének és számbavételi egységeinek egységesítésében, a számadások összehasonlíthatóságának megteremtésében. Innentől fogva ui. csak a számadásokon keresztül ellenőrizhetett, mintegy a „távolból”, az ő munkájának megítélése viszont kizárólag attól függött, milyen sikerrel ellenőrzi e számadásokat, gazdaságirányítási feladatokat többé egyáltalán nem kapott. Ennek jelentőségét mutatja, hogy bár a károlyi birtokon például

76. Ld. az MGSZ-ben megjelent instrukciókat, ahol a számadáskötelezettség kimondásával együtt ki mondják, ki fogja a számadásokat felülvizsgálni – ld. 18. j. továbbá P. 297. 2. köt. N° 227. 1772. május 23. és OLK P. 1531. 14. cs. N° 629. Főtiszt készíti a „*Difficultates*”-t: *Wellmann I.*: i.m. (ld. 8. j.) 164. Főtiszt illetve számvevő váltakozva: *Ravasz J.*: i.m. (ld. 40. j.) 40-41., *Jármay E.*: i.m. (ld. 40. j.) 28-29. Példa egy korai, de csak időleges komisszár-szerepe 1730-33-ból: *Jármay E.*: i.m. 27-28. Független számvevő: *Wellmann I.*: i.m. 119.

77. Miután a cenzurális szék az úrszékek egy neme volt, az elnöklet 1848-ig a birtokosé, bizalmi emberé vagy a vármegye kiküldöttjéé volt, a Károlyi-birtokokon például a kerületi uradalmi ügyészé: OLK P. 1531. 14. cs. N° 629.

78. Vö.: *Ravasz J.*: i.m. (ld. 40. j.) 37-40., *Jármay E.*: i.m. (ld. 40. j.) 28-29.

79. Vö.: *Bakács I.*: i.m. (ld. 39. j.) 263.

A tata-gesztesi gr. Eszterházy-uradalomban már 1729-ben emltenek egy „*officium rationarium*”-ot és több számvevőt is, ám a következő évtizedekben hol a „*gremiális exactor*”, hol a különös bizalomnak örvendő prefectus ellenőrzi a számadásokat. *Fülöp Éva Mária*: A tata-gesztesi uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. sz. első felében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleménye 1981-83, 319.

80. Dudovits első nyoma OLK P. 397. 58. k. összeállítása 1780-ban. Inscriptióra: OLK P. 1531. 3. cs. N° 126. és 12. cs. N° 521. Szolgálatá valójában már 1769-ben megkezdődött. OLK P. 407. 1. cs. N° 840.

már a 18. század elején is következetesen és mindenre kiterjedően bizonylatokkal támasztották alá a számadásokat, egészen az 1780-as évekig a – bár töredékesen – fennmaradt anyagban nem lehet két azonos szempontok alapján, azonos tagolással készített jövedelemösszesítést találni. Természetesen korábban is elképzelhetők egységesítési törekvések, melyek átmeneti jellegű eredményei esetleg nem maradtak fenn, jellemzőnek tartom azonban, hogy a számadások összehasonlíthatósága a függetlenített számvevővel egyszerre válik rendszerré. Ez forradalmi vívmány: absztrakt fogalmakat alkalmaz a tiszti teljesítmény mérésére, amely bár ekkor még többnyire igen egyszerű (netto készpénzbevétel), ám a teljesítménymérés még legegyszerűbb formájában is sokkal ambiciózusabb cél, mint a lopás meggátlása, ettől az egyszerű formától pedig viszonylag egyenes út vezet a 19. század második felének üzemgazdasági rendszeréig. A számvevő tehát csupán azért, hogy munkáját elvégezhesse, kikényszerítette a számadások és általában a rendelkezésére bocsátott információk „csereszabotosságát”. Feladata nem korlátozódott a számadások számszaki ellenőrzésére, de a számadásokban tükröződő gazdálkodásról, a kiadások indokoltságáról, a bevételek elégséges vagy elégtelen voltáról is véleményt kellett mondania. Ez a revizori szerep persze magával hozta a revizori tudásvágyat is, és így egyrészt folyamatosan egyre bővebbé és részletezőbbé tette a számadásokat, másrészt ezektől függetlenül is – a távolhatást elősegítendő – kérdések áradatát zúdította a tisztek nyakába, és az így kapott információkat ismét csak összehasonlíthatókká kellett tennie. A helyi sajátosságokon, kisléptékű táji-termelési rendszereken felülemelkedő gazdálkodási sztereotípiák kialakításában a számvevők érzése szerint jelentős és valószínűleg növekvő mértékben támaszkodtak a kortárs gazdasági irodalomra is. A hagyományos kommisszárrendszernek ez a radikális, modern alternatívája a 19. század elején már meghökkentő lendülettel és alapos-sággal működik, havonta követeli a tisztektől a tabelláris extractust az összes naturálé és pénzkészlet változásairól és háromnapos határidővel szólítja fel a tiszteket a maguk „legitimálására” az ellenük felhozott „vádponthoz” szemben, vagyis a tisztnak naprakésznek kellett lennie – éles ellentétben a korábbiakkal.⁸¹

V. A nagybirtok igazgatási teljesítménye visszajáról: a mindenhatóság csapdái

A közép-európai nagybirtok igazgatási teljesítményének 18. századi látványos növekedését, mely a jövedelemgyarapodásban öltött kifejezést, a fentiekben egyebek között az ellenőrzési rendszerek fejlődésére és a bérlet alkalmazására vezettem vissza, több-kevesebb magyar és német irodalmi példával alátámasztva. Az alábbiakban viszont szinte kizárólag a Károlyi-birtokokról lesz szó.

Itt a gyors jövedelemnövekedésen kívül a birtokigazgatás fejlődését mutatja az is, hogy a Károlyi József halálát követő gyámsági gazdálkodás időszakában az egymást sűrűn váltó gyámok alatt sincs nyoma visszaéléseknek az igazgatás felső

81. OLK P. 412.. 1. cs.

és középső (inspektorig bezárólag) szintjein. Annál szaporábban követik egymást a vizsgálatok az alsó szinten, az udvarbírók, ispánok, oeconomusok között.⁸² Ezek kivétel nélkül olyan tisztek, akik egy-egy terület uradalmi gazdálkodása fölött közvetlenül rendelkeznek. Az ellenük folytatott vizsgálatokban három elem közös, ismétlődő: a/ Hosszú vádlajstromuk 1-2 pontját a tanuvallomások szerint mindig mások közreműködésével követték el. Utóbbiak kollegáik, alárendeltjeik vagy a falusi előljárók voltak. b/ Az eltulajdonítások szinte kivétel nélkül olyanok, amelyeket nem érint a számviteli ellenőrző rendszer, vagy ahol – cinkosok közreműködésével – az alapbizonylatokat vagy a bizonylatpótló eljárásokat hamisítják meg. Így az urasági erdőből vett épületfához, tilosban járó állathoz vagy ennek urasági szénán való tartásához csak a kerülő vagy más alkalmazott egyetértése kell, a gabonalopáshoz az egyetértésnek a bíróval és a pajtagazdával a próbacseplés meghamisításáig kell elmélyülnie. Rendkívül feltűnő azonban, hogy ezek a dolgok éveken keresztül az egész falu szeme láttára, sőt, a falu részvételével zajlanak. Az erdőről robotban hordják a fát az ispán udvarára, az uraságéból az ispánnak, kocsisának és inasának kihalított és robotosokkal műveltetett határrész pedig a hűtlen vagyonkezelés elképzelhető legnyilvánosabb esete. c/ A legalsóbb szintű tisztek a 19. század elején is szinte korlátlan hatalommal rendelkeznek területükön, nemcsak robot- és adómentességet osztanak, de a remanentiális földeket is tetszésük szerint adják ennek vagy annak a jobbágnak, a kiszabott büntetések és főleg elkobzások olyan súlyosak, hogy a jobbágyok esetenként tönkremennek bele, a fizikai erőszak durvaságát pedig csak alkalmazásának önkényessége és ötletszerűsége múlja felül.

Nyilvánvaló, hogy e három dolog összefügg. Ezek a lopások azért hajthatók így végre, mert a felülről kiépített ellenőrzési rendszerek határaitra vagy azokon kívül esnek, és mert a helyi tisztek korlátlan urai a falvaknak. E helyzet keletkezéstörténete, a fejedelmi közigazgatás távolsága az úr-paraszt viszonytól, a paraszti és mezővárosi közösségi érdekképviseletek elsorvasztása, alárendelése a földesúrnak, a szabadparaszti kiváltságok visszavétele, a biztonságosabb paraszti birtoklási formák korlátozása jól feltárt fejezete a magyar történetírásnak. Megjegyzendő, hogy ez az a pont, ahol a nagybirtokrendszerek közép-európai összehasonlítása egyelőre még nem hajtható végre: Nem ugyanazt a tipológiát adja a nagybirtokok gazdálkodási módjának összevetése és a parasztlakosság függőségének jogi formája és szabályozottsága. A heti 6 napos robotra kötelezett holsteini parasztlakosság, de még cselédek is fejedelmi jogszabályok alapján ítélő *Polizeigericht* elé kerülnek és írásos ítéletet kapnak olyan bagatell vétségekért,⁸³ amiért a keletmagyar tájakon bármilyen alacsony beosztású tiszt rövid úton betegre veretné őket.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a tiszteknek mindent szabad lett volna – hiszen ez elnéptelenedő falvakhoz és elszegényedő nagybirtokosokhoz vezetett volna. A helyi tiszteknek a paraszti jogfosztottságra épülő, visszaélésekre is módot

82. Ld. 37. j.

83. *Karl-Sigismund Kramer – Ulrich Wilkens: Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk.* Neumünster, 1979. 65-99. A földesúri bíráskodást 1806-tól szabályozta a fejedelem, ám a 18. századra nézve is a hazánkban ismertnél jóval „pacifikáltabb” bíráskodási és büntetési rendszer képét kapja az olvasó.

adó tényleges hatalma igazolja viszont annak szükségességét, hogy a bürokratikus szervezet formális és informális működését megkülönböztessük egymástól, hiszen alig hihető, hogy az ispán, ha a bürokratikus szervezet frontjáról a stábba kerül és ott életének szinte minden aspektusát a szigorú hivatali fegyelem szabályozza, elfelejtené korábbi kiskirályságát. Sőt, inkább az a valószínű, hogy a később vétkeseknek minősülő helyi kiskirályok végig tudták, hogy feljebbvalóik is tudják, amit tudnak róluk.

Itt a történeti antropológia rendkívül nehéz terepére tévednék, ami e probléma elemzésénél roppant termékeny lehet, de egyelőre nem vagyok képes ezt a módszert alkalmazni. Ehelyett avval a józan ész sugalta feltevéssel élek, hogy az igazgatási testület legalsó szintjének önkényuralmi jellege és a testület „belsejének” bürokratikus jellege kölcsönösen korlátozták egymás kiteljesedését.

A megyei igazgatás igénybevétele jelenthette a magyar nagybirtok legfontosabb eszközét a helyi tisztek önállóságának korlátozására. Mindig is szokásban volt a megye közegeinek jelenléte a cenzúrális székeken – a reformkori irodalom szerint – a számadó tisztet védendő, mivel egyébként a birtokos egyedül ítelt volna saját ügyében.⁸⁴ A század második feléből akad azonban példa arra is, hogy a megyei esküdt vagy a szolgabíró az uradalom kérésére egyedül folytat le vizsgálatot hűtlenséggel (hűtlen vagyonkezeléssel) vádolt tiszt ellen.⁸⁵

A vármegyei apparátus szerepének felvetése átvezet a társadalomtörténethez. A jóindulatú olvasó talán elfogadja mindössze szórványos példákkal alátámasztott sejtésemet, hogy a nagybirtokosok egyebek között a modernizálódó vármegyei apparátusra is támaszkodtak, esetleg növekvő mértékben is, gazdaságirányítási szervezetük modernizálásában. Marad azonban a kérdés: kinek a fóruma volt a vármegye és milyen jogot alkalmazott, milyen jogfelfogást képviselt a birtokos és gazdatisztjei közötti kényes kérdésekben, és ez a jogalkalmazás segítette vagy hátráltatta a nagybirtokot a nagyüzemmé válás útján?

Elgondolkodtató végigkövetni a Károlyi-birtokokról fennmaradt több mint 1000 oldalas perkivonatot, amelyet a Károlyi-alkalmazottak elleni perek közül a leg részletesebben ismerünk.⁸⁶ Mike András, volt vállaji ispán ellen két uradalmi főtiszt (exactor és a vice fiskális) folytatott vizsgálatot 1815 októberében. Ennek során a gazdatiszti visszaélések teljes palettája meglehetősen egyértelműséggel tűnt elő: az ispán ellen vallottak a falu lakosai és saját szolgálói, beosztottjai is. A vádak szerint épületfát lopott, hordatott és faragtatott saját háza számára, meszet lopott, ménest, gulyát, juhnyáját tartatott az uraság legelőjén és szénáján, a remanentialis árendás földek javát magának tartotta, de robotosokkal műveltette, illetve az uraság földjeibe tetetett vetést szolgálának, kocsisának és irtókának is, ám ezeket is robotosokkal műveltette, próbacseplésnél a bíró vagy más tanuk nélkül csépeltetett, szándékosan a legkisebb kévéket választva stb., stb. Az úriszéken azonban fordulat történik: a volt ispán támadásba megy át, kijelenti, hogy pusztán csak a vádak

84. Lásd 76. j.

85. OLK P. 1531. N° 1054. A szaniszlai ispánra exponált panaszok, 1771.

86. OLK 8. 404. 9. cs. N° 52 és OLK P. 404. 35. cs.

ismeretében nem adhatja elő védekezését, ismerni akarja az ellene tett tanúvallomásokat is. Az úriszék, kifejezetten a felsőbb fórumokra fellebbezéstől tartva, kénytelen az ispán kérésének helyt adni. Az ispán az ellene tanúskodók jelentős részét kifogásolja, és sikerül elfogadtatnia, hogy akik az uradalmi tisztek által folytatott vizsgálatban személyes sérelmüket is említették (pl. megbírságotla őket), azok érdekelt felek, nem elfogulatlanok, tehát vallomásuk sem fogadható el. Másrészt a kollégák és beosztottak is feltűnő mértékben enyhítettek vallomásukon. Az úriszék a megtizedelt bizonyító anyag ellenére is bűnsnek találja az ispánt mindazon pontokban, amelyekben az első vizsgálat annak találta. Az ispán a vármegye székére fellebbez, ahol nem minden, ám a legtöbb pontban felmentik, bizonyítékok hiányában. Az ispán zár alá vett vagyona lényegesen nagyobb, mint az uradalomnak megítélt összeg, és az uradalom még azt az ősi fogást sem meri alkalmazni, hogy az egyszer már megkaparintott dolgok kiszolgáltatását az idők végeztéig halogatja – legalábbis a kerületi uradalmi fiskális a per feljebbvitelére és annak várható kedvezőtlen kimenetelére nézve a kárösszegezen felül az ispántól elkobzott vagyon visszafizetését ajánlja.

Vajon egyéni csíny volt-e az elcsapott ispán pernyerése? Vajon több-e fontoskodó duzzogásnál a vármegyei bírósági ítéletek indoklásában több helyen olvasható kioktatás és feltűnő tiszteletlenség, amit a nagybirtokos család zsebrevágni kénytelen? Vagy mondható-e, hogy a vármegyei közigazgatás fejlődése pusztán elvben nyújtott segítséget az uradalmi igazgatási szervezetnek, létrehozva a független bírók, pártatlan tanúk stb. bővülő karát, ám e segítség igénybevehetősége attól is függött, milyen helyi hatalmi viszonyok és milyen helyi kultúra orientálja ezt a fejlődő partnerszervezetet?

Záró megjegyzés

A bevezetőben azt javasoltam, hogy a nagybirtok fejlődését, 17–19. századi átalakulását a weberi bürokrácia-fogalom alkalmazásán keresztül kíséreljük meg megérteni. Egy fogalom bevezetésének indokoltságát egyedül alkalmazásuk haszna, a megértés rajtuk keresztül nyert elmélyülése adja. Azt, hogy kísérletem milyen többletet hozott ezen a téren, csak az olvasó tudja eldönteni.

Már ez az első kísérlet is csak a szociológiai fogalomnak az adaptációja, jelentős módosítása révén volt elvégezhető. Ugyanakkor már itt is nyilvánvalóvá váltak (a birtokigazgatás formális és informális szerkezete, a vármegye szerepe stb. kapcsán) e fogalom alkalmazásának korlátai, más tudományos fogalmak, módszerek (pl. a történeti atropológia eszköztárából) alkalmazásának további szükségessége. Úgy látszik, a társadalomtudományi elméletek alkalmazásának kísérlete Pandora szelencéjét nyitja fel: egyik társadalomtudományi elmélet után szökik elő a másik, az előbbi kritikája, majd a harmadik és így tovább.

Mivel a fedelet lecsapni, naivitásunkat visszanyerni úgy sem tudjuk, nincs más hátra, mint az egyre szaporodó, szerteszt kalandozó fogalmakat összeszedni és a történeti megismerés szekerébe fogni. Visszaulva a bevezetőben elmondottakra: ez társas munka, csak kalákában végezhető.

GABRIEL GRODETSKY

Churchill belpolitikai ellenzéke a Szovjetunió megtámadása után

A 20. századot szokás „a tömegek részvétele” koraként jellemezni. A modern kormányok, amelyek politikájukat a közigazgatás nagyhatalmú gépezetének közvetítésével valósítják meg, kénytelenek különféle csatornákon megszerezni a lakosság egyetértését döntéseik igazolásául. Bár ezt a fogalmat többnyire a békeidők társadalmának és politikájának finom szövetére alkalmazzák, legalább ugyanilyen súllyal jelenik meg a hadviselés területén is. A „totális háború” modern koncepciója ugyanis azt feltételezi, hogy a csatatéren és a hátszágban kivított siker szorosan összefügg a társadalom ideológiai, emberi és anyagi erőforrásainak totális mozgósításával, mivel a modern háborúkat testületek és hatóságok bonyolult és gyakran igen nehézkes hálózata vezette.¹

A II. világháborúból leszűrhető tanulságok azonban kérdésessé teszik, hogy „a tömegek részvétele” valóban előfeltétele-e a győzelemnek. Churchill vezető szerepe, melyet egy válságos helyzet alakított ki, éppenséggel a személyiség és a helyzet döntő fontosságát látszik elsősorban igazolni. A háború során az alapvető döntéseket zavarbaejtő módon olyan vezetők hozták, akik a maguk rendkívül eltérő módján mind teljhatalmat élveztek. A személyiség elsődleges szerepe semmiképp sem korlátozódott az autoritárius rendszerekre.² Churchill és Roosevelt is mindenható hatalmat gyakorolt, melyet csak látszólag korlátoztak az alkotmányos formák.³ Ezért aztán nem meglepő, hogy a „hadúr” önmagában anakronisztikus fogalmát oly nagy előszeretettel alkalmazzák a háborús vezetés jellegének leírásakor.⁴ Mértékében és stílusában eltérő módon, de mindegyik nagyhatalom vezetője uralkodott a kormány és a hadsereg vezetői fölött, s személyesen határozta meg, hogy mi hazája politikai érdeke. Churchill egyedülálló és abszolút módon aknáztta ki hatalmát. Önmagát védelmi miniszterré megtéve s a Védelmi Bizottságot meg-

-
1. Ezt az álláspontot lásd: *A. Marwick: The Delogue: British Society and the First World War.* London, 1965. és *Britain in the Century of Total War. War, Peace and Social Shange, 1900-1967.* London, 1968.
 2. Churchill egyedülálló kormányzati rendszeréről lásd: *D. Kanavagh: Crisis, Charisma and British Political Leadership. Winston Churchill as the Outsider.* London, 1974. 5-8.
 3. Roosevelt sokarcú vezetési módszereire lásd: *Warren F. Kimball: Franklin D. Roosevelt and the World Crisis 1937-1945.* Lexington, Mass., 1973.
 4. Kiváló példákat hoz erre: *A. J. P. Taylor: The War Lords.* London, 1977. és *Ronald Lewin: Churchill as Warlord.* London, 1973.

alkotva magának biztosította a legmagasabb szintű stratégiai döntéseket, s ugyanakkor a vezérkari főnökök irányítását is. Nemcsak az általános stratégia kialakításában volt döntő szerepe, hanem beavatkozott a hadműveletek napi irányításába is.⁵ A külpolitikában úgy sikerült megkerülnie a külügyminisztérium szakértő véleményét, hogy felváltva hízelgett és fenyegetőzött saját külügyminiszterével szemben, Sztálinnal és Roosevelttel pedig személyesen tartott kapcsolatot. A minisztériumokat és a közigazgatás hivatásos testületeit a kabinet gyakori átszervezésével, hatáskörök áthelyezésével és a minisztériumközi bizottságok szaporításával tartotta a kezében. Ezekkel a módszerekkel teljes és központositott személyes hatalmat szerzett a politika és a hadviselés ügyeiben.⁶

A személyes hatalom elsődlegességének mértéke megvilágítja az egyes kormányzatok és politikai környezetük viszonyában meglévő különbséget. Churchill gyakran bánt kegyetlenül beosztottaival, bár természetesen nem olyan mértékben, mint Sztálin, akinek szeszélyei időnként a halált jelentették. A kormányzat működésének képlete azonban nyilvánvalóan hasonló, amint azt Roland Lewin hadtörténész meggyőzően kifejti: „... halvány az elválasztóvonal a közvetlen parancs és a Churchill által folyton alkalmazott machiavellista módszerek között, melyek felölelték a tanácsadók folytonos vitával történő kifárasztását, az atyáskodó feddést, a szónoklatot, az érzelmi ráhatásokat, a kibúvók fortélyos megkeresését, sőt a gyávasággal való gonosz vádaskodást is.”⁷

Ha továbblépve azt vizsgáljuk, milyen céllal törekedtek a hatalomra, nehéz nem észrevennünk Churchill vágyakozását magára a háborúra és a hatalomra. Egyes történészek megpróbálták Churchill mindenhatóságát azzal megkülönböztetni más háborús vezetőkétől, hogy Churchill a hatalmát „nem hódításra, hanem a helyzet fenntartására és visszaállítására használta”. Míg állításuk szerint Sztálin terjeszkedő háborús célokat próbált megvalósítani ideológiai alapon, addig Churchill egyedül a náciizmus megsemmisítésére törekedett. Churchill törekvéseit azonban legalább ugyanennyire a Brit Birodalom területének megtartása jellemezte, bár ez a kérdés alighanem örökre eldönthetetlen marad.⁸

Végső soron mik voltak hát hatalmának forrásai és korlátai? Churchill egyértelműen mint válságkezelő vezető emelkedett föl. Addig tarthatta meg és gyakorolhatta a legfőbb hatalmat, amíg magának tudhatta és saját javára fordíthatta a nemzetnek a válságkezelési módszereibe vetett bizalmát. Ne feledkezzünk el arról, hogy Churchill nem rendelkezett világosan körülhatárolható tömegbázissal: helyzete a politikai életben a pártokon kívülálló független képviselőé volt. Világosan látszik ez a konzervatív párt háború alatti fokozatos pozícióvesztéséből, s abból, hogy Churchillnek nem sikerült háborús sikereit háború utáni politikai tőkévé

5. Lásd Sir Ian Jacob, a háborús kabinet helyettes katonai titkárnak visszaemlékezését: *J. Wheeler-Bennett: Action This Day. Working with Churchill.* London, 1968. 192-197.

6. *David Dilks: Allied Leadership in the Second World War.* Churchill. Survey 21(1/2) (1957). Kielégíthetetlen ambícióiról lásd: *John Colville: The Centenary of Churchill.* History Today 25(1) (1975). 10-11.

7. *R. Lewin: Churchill as Warlord.* 267.

8. Uo. 264.

átváltania.⁹ Beszédeinek szóhasználata ugyan a nemzet Hitler-ellenes szilárd el-
tökélttségét tükrözte, de a Brit Birodalomról alkotott hősi vízióját nem osztották
sem kollégái, sem pedig a közvélemény. Tekintélyének általános elfogadása sem
rejtheti el az ellentétes mélyáramlatok jelenlétét.

Ez az esszé megpróbálja helyreállítani Churchill háborús hatalmának eltorzított
képét, e hatalom kiterjedését és korlátait vizsgálva. Eközben megkérdőjelezi a
II. világháború sokkötetes irodalmának megbízhatóságát, amelynek forrása máig
nagyraért Churchill saját emlékirata. A Churchill-lel szembeni politikai ellenállás
a Szovjetunió elleni német támadás nyomán, mely tartós befolyást gyakorolt vezető
szerepére és vezetési módszereire, esettanulmányul szolgálhat mindezek vizsgálá-
tához.

A Churchill-lel szembeni politikai ellenállás csaknem üres lap a háború tör-
ténéiben, hivatalos életrajzírójánál éppenúgy, mint a többi nagy életrajzban. A
legyőzhetetlenség képe annyira erős, hogy a sikeres szembenállás gondolatát gyak-
ran magától értetődően elvetik. Az egyik jobb életrajzban Brendon így ír: „Chur-
chillt legalább olyan kevésbé befolyásolta barátai ellenvéleménye, mint ellenségeinek
ellenségessége. Egyik legnagyobb erőssége (bár néha gyöngeségének forrása is)
éppen az volt, hogy mindig fölébe kerekedett az ellenállásnak, bárhonnán is eredjen
az, és rendületlenül követte saját útját.”¹⁰ Ha említik is az ellenállást, az csak
ritkán kapcsolódik olyan lényeges kérdésekhez, mint az oroszországi háború, a
második front, vagy az amerikaiakkal illetve honfitársaival az alapvető stratégiáról
és a háború céljairól folytatott vita. Az ellenzéket rendszerint azzal intézik el,
hogy fellépésében a Távol- majd a Közel-Keleten elszenvedett vereségek miatti
múló pesszimista hangulat tükröződött. Máskor egészen egyszerűen gyerekes ér-
zésnek tulajdonítják, mely nem is annyira maga Churchill, hanem az általa ki-
választott vezető csoport tagjai ellen irányult.¹¹

Churchillnek az emlékirataiban is tükröződő ékesszólása annyira magával ra-
gadó, hogy még a kételkedők, sőt kritikusai is gyakran elfogadják briliánsan kifejtett
álláspontját. Alakjának emberfeletti méretét általánosan elismerik. Isaiah Berlin,
a kiváló történész pontosan adja vissza az általános véleményt, mikor ezt írja
Churchill háborús emlékiratairól: „... tovább erősíti a közvéleményben meglévő,
a szerző személyiségének valódi tulajdonságaitól többé már nem elválasztható
ismert képet: egy, az életnagyságúnál nagyobb férfit látunk, akinek személyisége
kisebb és nagyobb elemekből épül fel, mint egy átlagemberé. Emberfelettien bátor,
erős, s hatalmas képzelőerővel rendelkező történelmi alak, akit már életében óriásnak
látnak. ... Elsőprór erejű szónok, hazája megmentője, olyan mitológiai hős, aki
legalább annyira a legendák világába tartozik, mint a valóságosba, egyszóval korunk
legnagyobb embere.”¹² A Churchill-legenda leleplezése, az ember és a mítosz szét-
választása természetesen ma is szentségtörésnek számít.

9. 1942. november 19-én a következő közvéleménykutatási kérdést tették fel: „Jó vagy rossz dolog lenne, ha Churchill a háború után is miniszterelnök maradna?” A válaszok aránya a következő: J6 - 38, Rossz - 45, Nem tudom - 17; *D. Kanavagh*: Churchill as the Outsider. 24.

10. *Piers Brendon*: Winston Churchill. New York, 1984. 173.

11. Ennek megvitatását lásd: *Maurice Ashley*: Churchill as Historian. New York, 1969. 12. fejezet.

12. *Isaiah Berlin*: Mr. Churchill in 1940. London, 1949. 39.

Bármilyen meggyőző is a Churchill-émlékiratok színes, romantikus, árandó elbeszélése, ugyanakkor szélsőségesen egocentrikus is, s ezért gyakran tévútra vezet a háború menetének értelmezésében. A. G. P. Taylor már 25 évvel ezelőtt elhatárolta magát a Churchill történetírói erényeit zengő, akkor még általános véleményétől. Már akkor figyelmeztetett, hogy az emlékiratok bizony kritikus vizsgálatot igényelnének, s arra is rámutatott, hogy ez a vizsgálat aligha valószínű, mert az emlékiratok feltehetően „generációkra” meghatározzák a háború történetírásának irányát. Azóta Churchill áldozatul esett az életrajzok túltengésének. A róla szóló tudás felhalmozódása gyakran inkább akadályozni mint segíteni látszik minket abban, hogy megértsük az embert és korát.¹³

A történetírói keretet még maga Churchill alkotta meg. Világháború-történetének előszavában kifejti, hogy Daniel Defoe-nak a *Memoirs of a Cavalier*-ben (Egy lovag emlékiratai) alkalmazott módszerét követi: „A szerző a történetet és a nagy hadi- és politikai események sorát egyetlen egyén személyes tapasztalatainak vezérfonalára fűzi fel.”¹⁴ Mára talán már megérett az idő arra, hogy a dicshimnuszokat valamivel kiegyensúlyozottabb véleménnyel váltsuk fel. A történészeknek magukévá kellett volna tenniük Churchill elvét, melyet Lord Kitchenerről írva fejt ki: „Különösen erős kritikára van szükség, mikor egy nagy embernek próbálunk igazságot szolgáltatni.” Az igazi feladat a valódi ember bemutatása lenne, nem pedig a legenda táplálása. A nehézségeivel és ellenfeleivel sikerrel megküzdő hűs-vér Churchill még gigászibbnak és érdekesebbnek bizonyulhat.

Az államférfi, történész és filozófus Churchill sokoldalúsága alaposan megzavarja azt, aki vezetését próbálja meg értékelni. Az irodalmat két összeegyeztethetetlen Churchill-figura uralja: az egyik a machiavellisztikus óriás, a másik az érzelgős-romantikus idealista.¹⁵ A szokásos Churchill-portré alapja ezekkel az eltérésekkel együtt is mindig a rettenthetetlen hadúr. Churchillt magányos bajnokként ábrázolják, aki 1940-ben tér vissza a vadonból, hogy 1940 nyarára az angliai csata közismert és népszerű vezére legyen. Ez az ő „nagy órája” [„finest hour”, ez Churchill saját kifejezése - a fordító megjegyzése] és többé-kevésbé ez a kép marad meg róla a háború végéig.¹⁶ A valóságban a háború alatti brit politika sokkal ellentmondásosabb volt, mint ahogyan ezt a nemzeti koalíció háború utáni

13. Erről lásd: *M. Ashley: Churchill as Historian.* 160.

14. Előszó *Winston Churchill: The Gathering Storm.* London, 1948.

15. Pl. lásd: *Michael Fowler: Winston S. Churchill. Philosopher and Statesman.* Lamhaw. MD., 1983. 42., *Martin Gilbert: Winston Churchill, the Search for his Character.* Zürich, 1974. 4-5.

16. A legnyilvánvalóbb példát hozza: *Martin Gilbert: Finest Hour.* Winston S. Churchill, 1939-1941. London, 1983. Lásd még: *A. J. P. Taylor: The War Lords.* 72-79.; *E. Barker: Churchill and Eden at War.* London, 1978. *Victor L. Albjerg: Winston Churchill.* New York, 1973. *Dennis Bardens: Churchill in Parliament.* New Jersey, 1969. című munkájában a címe ellenére Dennis Bardens nem méri föl a küzdelem méretét (258-276). A szovjet történetírás azonban, mely gyakran súlyosan bírálja Nagy-Britanniát a második front megnyitásának állandó halasztásáért, meglepő módon elég jóindulatú képet fest Churchillről, s egyáltalán nem hozza kapcsolatba a belpolitikai hatalmi harcot az orosz kérdéssel. Lásd: *V. G. Trukhanovskii: Uinston Cherrhill.* Moscow, 1968. 328-351. és *I. M. Majszkij: Cherrhill i ego ekhruzhenie: fragmenty iz vospominanii.* Novaira i noveishaia istoriia 1 (1975).

mftosza sugallta.¹⁷ Hogy hitelesen ábrázolhassuk ezt a férfit s jobban megértsük a kor fő kérdéseit, elkerülhetetlenül át kell tekintenünk, hogyan is bánt Churchill hazai és külföldi ellenfeivel.

Ez a dolgozat azért hangsúlyozza a belső ellenzék jelentőségét, mert ez segít megérteni azt az érzékeny egyensúlyt, amelyet Churchill autoritárius, csaknem zsarnoki háborús vezetési módszerei és a háttérben mindig jelenlévő demokratikus korlátok között teremtett. Éppen e demokratikus vonások tették lehetővé, hogy az ellenzék egyáltalán fölléphessen. Gyakran nem a parancsszó, hanem a vita, a kifárasztás és a fenyegetőzés szolgált alkalmas eszközzel akarata érvényesítésére. A hangsúly persze gyakran átcúszott az érvelésről a diktátumra. Ezt maga Churchill is elismeri: „Csak kívánságaim teljesítését akarom, persze ésszerű vita után.”¹⁸ Azok, akik nem adták be a derekukat – különösen a tárgyalandó nehéz dőszakban –, kivétel nélkül mind meg is adták az árát. Nem akármilyen névsort állíthatunk össze belőlük: a tábornokok közül Dill, Wavell és Auchinleck, a politikusok közül Eden, Halifax, Beaverbrook, Monckton és Cripps tartozik ebbe az előkelő körbe.

Az irodalom azon része, amely egyáltalán kitér az ellenzékre, ennek fellépését a háború menetében 1942-ben bekövetkezett borzalmas kudarcokhoz köti. Kiemelkedik közülük a februári vereség a Távols-Keleten és Tobruk májusi eleste.¹⁹ A nyilvános vitákat és nyílt kritikát azonban megelőzte Sir Stafford Cripps harcos baloldali munkáspárti politikus, az akkori moszkvai brit követ Churchill elleni fellépése az oroszországi német támadást követő időszakban. Churchill emlékiratában Cripps az *enfant terrible* szerepében jelenik meg, amit a szerző visszavettt az 1930-as évek teljes időtartamára. Hogy Cripps szeszélyességét szembeállíthassa saját stratégiai előrelátásával és bölcsességével, Churchill a jelentőségénél messze nagyobbra fújja föl azt az esetet, mikor Cripps megtagadta, hogy 1941 áprilisában közvetítse Churchill nevezetes figyelmeztetését Sztálinnak. Ez a pompás indítókép lehetővé tette, hogy Churchill eltitkolja, milyen veszélyesen sokat veszített tekintélyéből 1941-1942 folyamán, és – bármilyen hihetetlen is ez ma – azt is, hogy ugyanekkor Cripps tűnt Churchill legígéretesebb utódjának. Ha figyelembe vesszük Oroszország támogatásának elsöprő népszerűségét, akkor különösen veszélyesnek látszik Cripps és a szovjet ellenállás szoros kapcsolata. Ugyanekkor a háborús kabinetben belül még Churchill legközelebbi munkatársai, Lord Beaverbrook és Anthony Eden is elégedetlenek voltak a háború irányításával.²⁰ Churchill II. világháború-történetének hiányosságaira további leleplező fényt vet, ha megvizsgáljuk az erről a fordulópontról írott tendenciózus és gyakran a lényegtől eltérő beszámolóját.

17. Az ellenzék szerepét szinte szemtelenül lefitymálja: *J. M. Lee: The Churchill Coalition, 1940-1945.* Hamden, Conn., 1980.

18. *Alistair Coke: General Eisenhower on the Military Churchill.* New York, 1970. 17., 40.

19. Klasszikus példák találhatóak: *Brian Gardiner: 1942 Political Prey.* in: *Churchill in Power. As Seen by his Contemporaries.* Boston, 1970. 141. skk. és *Gerald Pawle: Churchill and his Critics.* in: *The War and Coloner Warden.* Based on the Recollections of Commander C. R. Thompson, Personal Assistant to the Prime Minister, 1940-1945. London, 1963. 176 skk.

20. *Winston S. Churchill: The Second World War.* London, 1949-52. III. 316., 319-323.; *P. Addison: The Road to 1945. British Politics and the Second World War.* London, 1975. VII. fejezet.

Churchill ugyan úgy mutatja be Sztálinnak küldött figyelmeztetését, mintha az mérföldkő lett volna a nagy szövetség kialakulásához vezető úton, a valóságban azonban ez kivételes lépés volt. 1940 májusában, frissen kinevezett miniszterelnökként Churchill azt az ellenségeséggel határos „visszafogott magatartást” követte a Szovjetunióval szemben, melyet még az 1920-as évek közepén alakítottak ki.²¹ A Ribbentrop-Molotov paktum megkötése csak megerősítette azt a Foreign Office által már amúgy is gondosan ápolta fatalista politikai koncepciót, amely eleve kizárta az Oroszországgal való együttműködést – legalábbis a háború idején. Biztosra vették, hogy a semlegességi egyezmény csak az első lépés a szilárd szövetség kialakításához.²² A brit vezérkari főnökök, akik már a szovjet hadvezetésben végrehajtott 1937–1938-as tiszogatások előtt is elfogadták a Foreign Office véleményét, egyetértettek ezzel.²³ Csak felületesen ugyan, de megvizsgálták a Nagy-Britannia és Oroszország között esetleg bekövetkező hadiállapot stratégiai hatását is. Való igaz, a Szovjetuniót két ízben nem sok választotta el attól, hogy hadba lépjen Nagy-Britannia ellen: előbb a szovjet–finn háború alatt, majd amikor a szövetségesek elhatározták a bakui olajmezők bombázását. Csak Norvégia, Dánia és Franciaország német megszállása vetett véget ezeknek a terveknek, melyek kidolgozásában egyébként Churchill maga is részt vett.²⁴ Az alapötlet átvészelte 1940 viszonyait, sőt Molotov 1940 novemberi berlini látogatása még meg is erősítette azt.²⁵ A brit hírszerzés ezért a „Barbarossa” előkészületeinek bőséges bizonyítékait az érvényes koncepció szerint értelmezte. A szovjet határon történő hatalmas német felvonulást – Churchill későbbi beszámolójával ellentétben – a jövődöbeli német–szovjet tárgyalások német érdekek szerinti befolyásolására tett erőfeszítésként értékelték.²⁶

A szovjet változat evetése alternatív szövetségesek keresésére készítette a briteket. Míg Chamberlain a Németországra olasz és spanyol segítséggel és sikeres gazdasági bojkottal mért vereség délibábját kergette, Churchill Dél-Kelet-Európában s különösen a Közel-Keleten nézett szövetségesek után. Churchillnek az

-
21. A háború előtti angol-szovjet kapcsolatokról lásd: *F. S. Northhedge - Audrey Wells: Britain and Soviet Communism. The Impact of a Revolution.* London, 1982.; *S. White: The Origins of Detente. The Genoa Conference and Soviet-Western Relations, 1921-1922.* Cambridge, 1985.; *G. Grodetsky: The Precarious Truce. Anglo-Soviet Relations, 1924-27.* Cambridge, 1977.; *S. Aster: 1939. The Making of the Second World War.* London, 1973.; *D. Lammers: Fascism, Communism and the Foreign Office, 1937-39.* *Journal of Contemporary History* 6 (1971).
 22. Lásd pl.: Public Record Office, F[oreign] O[ffice], 371 24846 N2779/40/38, március 8., 11., és 13. feljegyzések; 24844 N5937/30/38, Sargent memorandum, júl. 17. és Halifax júl. 18. feljegyzés; 24853 N7279/283/38, memorandum, 1940. nov. 24.; 29135 W53/53/50, „Weekly Intelligence Summary”, jan. 15.; 29479 N1316 és 1324/78/38, ápr. 3. feljegyzés; 29481 N2171 és 2466/78/38, máj. 13. és 27. feljegyzés; W[ar] O[ffice], 208/1761 JIC(41)218, 1941. máj. 23.
 23. *J. Herndon: British Perceptions of Soviet Military Capability, 1935-39.* Kiadatlan dolgozat.
 24. *J. Nevakivi: The Appeal that was Never Made.* London, 1976.; *C. O. Richardson: French Plans for Allied Attack on the Caucasus Oil Fields, January-April 1940.* *French Historical Studies* 7 (1973).
 25. FO 371 24853 N7279/283/38 és 29484 N7348/40/38, nov. 24-i és 27-i feljegyzések; WO 208/1757, nov. 18.; CAB[INET OFFICES] 65/10 295(40)3, 1940. nov. 25.
 26. *F. H. Hinsley et al.: British Intelligence in the Second World War.* London, 1979. 14. fejezet.

emlékirataiban papírra vetett, túlságosan leegyszerűsítő beállítása szerint háborús céljai a nácizmus megsemmisítésére és a *status quo ante bellum* visszaállítására korlátozódtak. Ez a kulissza azonban eltakarja a miniszterelnök eredendően imperialista törekvéseit, s a háború kínálta remélt lehetőséget Nagy-Britannia hanyatló nemzetközi helyzetének helyreállítására. Ezért az új, kelet-európai hadszíntér belépése nem igényelte automatikusan a nagy stratégiai átértékelését. Az orosz frontot legjobb esetben is csak az Anglia elleni inváziót elodázó átmeneti tényezők tartották, amely lehetővé teszi a közel-keleti hadműveletek folytatását.²⁷

Churchill-lel ellentétben Cripps a háborút a hazai társadalmi és politikai változások katalizátorának tartotta. Cripps szerint a brit kormánypolitika „pillanatnyilag tökéletesen biztonságos, egyenes hajózás: nyerjük meg a háborút és minden erőfeszítést rendeljünk alá ennek a célnak”. Cripps gyakran kifejtette ellenvéleményét, sőt azzal vádolta a kabinetet, hogy az „az 1914 előtti világban gondolkodik, s elkeseredetten igyekszik ott is maradni, abból a téves feltételezésből kiindulva, hogy lehetséges folyton visszatekintve állandó helyet szerezni a biztonsági szelep mellett”.²⁸ Churchill és Cripps homlokegyenest ellentétes nézetei nemcsak Oroszország és a Nyugat viszonyának dinamikus változásait tükrözték, hanem a brit belpolitikáét is.

Crippset azért nevezték ki moszkvai nagykövetté, hogy Franciaország iszonyú összeomlása után megkíséreljék akadályozni szovjet–német blokk létrejöttét. A kialakuló rendkívüli helyzetben Cripps, a parlament kisebbségi baloldali csoportjának tagja kivételesen fontos pozícióba került: miközben nyílt ellenzékben maradt saját kormányával szemben, ő lett Nagy-Britannia követe az egyetlen olyan európai nagyhatalomnál, amely még megőrizte függetlenségét. Későbbi rivalizálásuk hatására Churchill így mentegeti követválasztását: „Nem voltam tisztában azzal, hogy a szovjet kommunisták még a toryknál és a liberálisoknál is jobban utálják a szélsőbaloldali politikusokat.”²⁹ Végső soron Cripps kinevezését az oroszok kezdeményezték és kényszerítették rá a közönyös minisztertanácsra, amelyet ebben az időben teljesen lekötött a franciaországi háború döntő szakasza.³⁰

Mint maga Cripps is elmondja, az új nagykövet zárva találta a Kreml kapuit. Az elzárkózás a németek provokálásától és a háború keletre helyeződésétől való állandó szovjet félelemnek volt köszönhető. Crippset azonban még ennél is jobban elkeserítette az, hogy saját kormánya alapkoncepcióját sem sikerült meggingatnia.

27. *M. Kitchen*: British Policy towards the Soviet Union during the Second World War. New York, 1986. 3. fejezet. Churchill imperialista elveiről lásd: *Wm. R. Louis*: Imperialism at Bay. Oxford, 1978.

28. Levél Moncktonnak, 1941. jan. 5. és 20. Cripps-iratok, Bodleian Könyvtár, Oxford.

29. *W. Churchill*: Second World War. II. 118. Cripps küldetéséről lásd: *H. Hanak*: Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow, May 1940 to June 1941. English Historical Review 370 (1979). A küldetés Churchill-féle félrevezető tálalásának általános, kritika nélküli elfogadásáról lásd: *M. P. Schoenfeld*: Sir Winston Churchill. The War Ministry of Winston Churchill. Iowa, 1972. 32. és *P. Brendon*: Winston Churchill. 171-172.

30. A kinevezés furcsa körülményeiről lásd: York Country Library, Halifax-iratok, napló, A.7.8.4. május 17; CAB 65/7 127(40)13, máj. 18; London School of Economics, Dalton-iratok, napló máj. 27 és Beatrice Webb iratai, napló 1940. máj. 20.; *I. M. Majszkij*: Memoirs of a Soviet Ambassador, the War, 1939-1943. London, 1967. 77-83.

Ó minden ellenkező látszattal szemben kitartott amellett, hogy a szovjet–német kapcsolatok ingatag lábakon állnak. Meg volt győződve Oroszország Németországgal való alapvető szembenállásáról, s arról, hogy az oroszok tudatában vannak a közeledő konfliktusnak. Edent és Churchiilt azonban hasztalan próbálta meggyőzni arról, hogy a brit kormányzat politikája „szó szerint a németek karjába taszítja Oroszországot”, és hogy ez a koncepció lehetetlenné teszi az angol–szovjet kapcsolatok olyan fokozatos javítását, amely a háború kitörésekor teljes stratégiai együttműködéssé fejleszthető. Ugyanakkor mindent megtett, hogy kikényszerítse az egyetértést a háború politikai következményeiről.³¹

Churchill ugyan igyekszik elhithetni, hogy Cripps politikai jelentősége nem hazatérése után, 1942-ben nőtt meg, hanem korábban, moszkvai követként szerzett tapasztalatainak és hírnevének köszönhetően. Crippsnek a háború utáni újjáépítésről kifejtett nézetei azonban nemcsak a munkáspárti politikusok számára jelentettek lehetséges közös platformot, hanem a „haladó konzervatívok” formálódó csoportja számára is. Pl. Sir Walter Monckton egyértelműen erősítette Cripps szembeszállását Churchill-lel, midőn a következő politikai tanácsokat adta neki: „Tartok tőle, ha túl sokáig marad jelenlegi, cseppet sem kielégítő helyzetében, az csökkentheti esélyét, hogy egy kicsit később mindnyájunkat vezessen. Az a helyzet, hogy Winstonnak sem megfelelő utódja, sem megfelelő alternatívája nincs. Mára biztos vagyok abban, hogy Ernie Bevin nem megfelelő. Anthony [Eden] túlságosan konvencionálisan gondolkodik ahhoz, hogy nagy vezető válhasson belőle, a többiek között pedig hiába is keresnénk a megfelelő elmét és jellemet ... Nancy Astortól kezdve a legkülönfélébb emberekkel vitattam meg az Ön lehetséges vezető szerepét. Szerintem mindnyájuknak tetszett ez a lehetőség.”³²

Mikor 1941 júniusában Crippset konzultációra hazarendelték Angliába, a *The Times* vezércikkben sürgette, hogy „rendkívüli képességeit a hazához közelebb alkalmazzák ... megerősítve ezzel a Munkáspárt képviselőjét a nemzet legfelsőbb vezetésében”.³³ Churchill kénytelen volt engedni a nyomásnak, és titkos tanácsosi kinevezéssel, valamint Moszkvából való végleges visszatérése utánra miniszteri bársonyszék ígéretével próbálta megszerezni lojalitását.³⁴

Az Oroszország elleni német támadás után azonban a lappangó ellentét ismét felszínre tört. Ennek háttérben egy olyan belső, angliai politikai átrendeződés állt, amely lehetővé tette, hogy Cripps alapvető elvi politikai kérdésekben nyomást gyakoroljon a kabinetre. Amint láttuk, Churchill karizmatikus vezetői szerepe annak a páratlan képességének volt köszönhető, hogy kétségbeejtő helyzetekben reményt tudott felcsillantani.³⁵ Beszédei általános lelkesedést keltettek a nemzetben, bár azok minisztertársai számára gyakran üres frázisok halmazának tűntek.³⁶ 1940–1941 nehéz feltételei között, mikor Nagy-Britannia a pusztá fennmaradásért küz-

31. FO 371 29497 N159/88/38, távirat Crippstől, jan. 11.; Cripps-iratok, 1941. január 11-i levél Diana lányához.

32. Monckton-iratok, 3. doboz, 1940. szept. 25.

33. *The Times*, 1941. jún. 13.

34. *C. Cooke: The Life of Richard Stafford Cripps*. London, 1957. 271.; *E. Estorick: Stafford [sic! a fordító] Cripps. A Biography*. London, 1949. 272-273.; Cripps-iratok, napló 1941. június 28.

35. *Herbert Howarth: Behind Winston Churchill's Grand Style. Britain's Prophet of Doom and Defiance*. Commentary, 1951. jún., 550-551.

36. *J. Harvey: The War Diaries of Oliver Harvey, 1941-45*. London, 1978. 21., 32-33. Lásd még a következő feljegyzéseket: FO 371 29489 N467/78/38.

dött, aligha volt lehetséges életképes ellenzék fellépése. Azonban a sorozatos brit vereségek után, a „Barbarossa” előestéjén – amikor a háború vége távolabbinak tűnt, mint valaha – a churchilli vezetésen már repedések kezdtek látszani, melyek Oroszország hadbalépése után tovább mélyültek.

Ekkor, előre nem látható módon, Churchillnek éppen politikai ellenfelei, Clement Attlee és Ernest Bevin siettek segítségére. Fenntartásaik az Oroszországgal való teljes kötelezettség-vállalással szemben abban gyökereztek, hogy a Munkáspárt hagyományosan mindig is törekedett a kommunista mozgalomtól való elhatárolódásra. Attlee az oroszokkal folytatott tárgyalásokon tanusított rendkívül merev magatartásával a saját arculat igényén kívül bizonyítani kívánta: a munkáspárti politikusok is képesek államférfiként viselkedni.³⁷ Legalább ilyen váratlanul szálltak szembe Churchill-lel addigi hűséges minisztertanácsbeli emberei, Eden és Lord Beaverbrook. A konzervatív sajtómágnás Beaverbrook annak idején rendkívüli szervezőkészsége, az amerikai vezető körökhöz fűződő jó kapcsolatai és Churchill személyes barátsága miatt kapta meg a háborús kabinetben a hadiipari miniszter (Ministry of Supply) posztját. Ő azonban saját politikai bázis kiéptetésére törekedett. Úgy gondolta, a hadiipari minisztérium ritka jó alkalmat ad arra, hogy – különösen a munkásmozgalom szemében – az oroszoknak nyújtott támogatás apostolaként jelenhessen meg. Figyelembe véve Beaverbrook jókora befolyását a tömegtájékoztatási eszközökre, Churchill nem becsülhette alá annak lehetőségét, hogy Beaverbrook tömegmozgalom vezérévé válhat.³⁸ Eden pedig igyekezett megszabadulni attól, hogy a közvélemény Churchill dédelgetett utódjaként könyvelje el. Edennek, akiről azt tartották, hogy Sztálinnal való 1935-ös találkozása óta az oroszok tiszteletét élvezzi, Oroszország német lerohanása alkalmat szolgáltatott saját pozíciója erősítésére.³⁹ Churchill, aki addig csak marginálisan érdeklődött az orosz kérdés iránt, most attól tartott, hogy Eden túlságosan is elkötelezi Nagy-Britanniát. Ezért a külügyminisztert kikapcsolva áttért a Sztálinnal való személyes levelezésre.⁴⁰ Szűk társaságban Eden ki is fejezte ellenérzését, melyet Churchill „szentimentális és hízkelődő” táviratai keltek benne. Véleménye szerint ezek Sztálint végül is arra a helyes következtetésre fogják vezetni, hogy a „hízelgés nem pótolhatja az ágyúkat”.⁴¹

Ez az ellentét valószínűleg sosem került volna felszínre, ha nem esik egybe a közvélemény – ezen belül is elsősorban a Munkáspárt – Szovjetunió iránti rokonszenvének drámai növekedésével. Ebben az időben Oroszországot kritizálni „egyenértékű volt az árulással”.⁴² A Munkáspárt lapja, a *Daily Herald*, amely 1939

37. CAB 65/18 62(41)4,5,6 és jún. 23.; lásd Attlee in *The Times and Daily Herald*, 1941. jún. 25. és B. Jones: *The Russia Complex. The British Labour Party and the Soviet Union*. Manchester, 1977. 74-76.

38. A. J. P. Taylor: *Beaverbrook*. London, 1972. 19. fejezet.

39. E. Barker: *Churchill and Eden*. 20-21., D. Carlton: *Anthony Eden. A Biography*. London, 1981. 168-170.; S. Aster: *Anthony Eden*. London, 1976. 17-19.

40. FO 371 29467 N3607/3/38, Churchill és Eden levélváltásai 1941. júl. 9.; J. Harvey: *War Diaries*. 17-19.

41. J. Harvey: *War Diaries*. 24.

42. D. Hyde: *I Believed*. London, 1950. 126.

augusztusa után és a finn háború alatt minden más napilapnál vadabban támadta az oroszokat, most hat hónapon át lelkesült főcímekben és vezércikkekben dicősfítette a szovjet háborús erőfeszítéseket és áldozatokat. Októberben a Szakszervezeti Kongresszus szokásos évi közgyűlésén lelkes elismerésének adott hangot „az orosz hadsereg és a nép csodálatos képességei és legyőzhetetlen bátorsága” iránt, és támogatásáról biztosította Oroszországot.⁴³ A közvélemény változását elsősorban az Angliát fenyegető közvetlen veszély elmúlása miatt érzett könnyebbülésnek tulajdoníthatjuk.

A kialakuló ellenzéki együttműködés hamarosan kifejezetten politikai jelleget öltött, mert fő iránya a brit háborús erőfeszítések – főként a szovjet áldozatokkal összehasonlítva megmutatkozó – elégtelenségének kritizálása lett.⁴⁴ 1941 nyaratól állandóan erősödtek a második frontot követelő hangok. A sajtó mind fontosabb szerepet játszott, mivel a teljes koalícióban az egyesült parlament befolyása egyre csökkent. Két lap járt az élen: a Beaverbrook által szerkesztett *Daily Express* azért kritizálta Churchillt, mert késlelteti a második front megnyitását, míg a *Tribune* magára a miniszterelnökre irányította nyilait. Még a *The Times* is megingott hagyományos kormánytámogató szerepében.⁴⁵ Valamennyi lap Oroszország támogatását megakadályozó szovjetellenes előítélettel vádolta a kormányt. A parlamentben azért támadták Churchillt, mert nem távolította el a kabinet „münchenista” szovjetellenes tagjait. Az érvek gyakran egyértelmű politikai támadással párosultak. A baloldali munkáspárti Bevan egészen odáig ment, hogy nyíltan figyelmeztette Churchillt: ha nem sikerül segíteni Oroszországnak, az alsóházban el fogja veszíteni a következő bizalmi szavazást, s a segítségnyújtás kudarca a parlamenten kívüli erőket is változás kikényszerítésére sarkallná.⁴⁶

Churchill világosan látta a működésbe lépett politikai erőket, s tisztában volt a közvélemény változásával is. A szovjet követeléseket közel-keleti stratégiáját veszélyeztető, az erőket megosztó tényezőnek tartotta, de eltitkolta velük szembeni ellenérzését. Híres június 22-i esti beszédében szentesítette a meglepetésszerű német támadás által kikényszerített szövetséget. Előtte a következőket mondta magántitkárának: „Ha Hitler megtámadná a poklot, biztosan lenne legalább néhány jó szavam az ördögről az alsóházban”.⁴⁷ A történészek nagy részét sikerült is félrevezetni, és elhitetni velük, hogy Churchill tényleg feladta életreszóló kommunistaellenességét és „a tőle megszokott lelkesedéssel, elszántsággal és állhatatossággal”⁴⁸ játszotta meg az orosz kártyát.

43. Trades Union Congress, 1941. 245. Lásd még: *T. Harrison: Public Opinion about Russia. Political Quaterly*, 1941. okt.

44. Lásd pl. a *Daily Herald* 1941. szept. 23-i vezércikkét; *H. J. Laski* 1942. ápr. 13-i cikkét a *Tribune*-ban, s ugyanennek a lapnak az 1942. ápr. 13-i és júl. 5-i vezércikkeit.

45. *Brian Gardiner: Churchill in Power. As Seen by his Contemporaries*. Boston, 1970. 140-148.

46. *Parl. Deb. HC*, vol. 370, col. 10, vol. 371 és cols. 1339071. Lásd még: *Tribune*, 1941. okt. 1.

47. J. Colville, in *J. Wheeler-Bennett: Action This Day. Working with Churchill*. London, 1968. 89.

48. *P. Schoenfeld: The War Ministry of Winston Churchill*. 139. Hasonló, túlságosan leegyszerűsítő módon nyilatkozik a moszkvai brit katonai misszió vezetője, *Giffard Martel* altábornagy: *Churchill and Russia*. in: *C. Eade* (ed.): *Churchill by His Contemporaries*. London, 1953. 202-203.

Churchill orosz politikáját a legerőteljesebben Cripps bírálta. Korábban, mikor Cripps mozgásszabadságát erősen korlátozták körülményei, könnyű volt figyelmen kívül hagyni állásfoglalásait. Most azonban minden tekintet Oroszországra irányult, s Cripps moszkvai táviratai izgalmat keltettek a kabinetben. Churchill már július 6-án rámenősen érvelő üzenetet kapott Crippstől, s ennek tartalma lényegében összefoglalta mindazt, ami nagyköveti megbízása hátralévő idejében meghatározta véleményét. Cripps álláspontja szerint „olyan cselekvésre van szükség, amely bizonyítja, hogy valóban készek vagyunk segíteni, még akkor is, ha az nekünk is kockázatot jelent”. Figyelmeztette Churchillt, hogy korai lenne még biztosra venni Oroszország összeomlását, s erre hivatkozva megtagadni a segítséget. Végső következtetése szerint „minden területen életbevágóan fontos a gyors cselekvés, és feltételezem, Ön is osztja ezen véleményemet”.⁴⁹

Cripps, bár nem kapott választ, továbbra is kitartott bírálata mellett. Július végén Roosevelttel bizalmas és befolyásos tanácsadója, Harry Hopkins is átvette Cripps véleményét, amikor rövid látogatást tett Moszkvában. Augusztus közepén a Placentia Bay-i első csúcstalálkozón Hopkins – Churchill nyilvánvaló megütöközése ellenére – támogatta az Oroszországgal való együttműködés gondolatát a harcmezőn, és Oroszország aktív részvételét Európa háború utáni újjáépítésében.⁵⁰ Churchill ekkor már kifejezetten dühös Crippsre, aki „szemtelenségében odáig ment, hogy őt akarja kioktatni arról, mit kell tennie a külpolitikában”.⁵¹ Már Cripps leváltását mérlegelte, azonban ennek várható politikai következményei a visszahívás ellen szóltak. Feltételezte, ha nem veszi be Crippset a kabinetbe, Cripps „pokolian kellemetlenné” válhat. A Foreign Office is „Cripps kijátszásával” vádolta a miniszterelnököt.⁵²

Mire az oroszországi hadjárat a 80. napjához érkezett, Churchill varázsa már hanyatlóban volt. A parlamenti vitában zajosan elmarasztalták a kabinetet, amiért nem támogatja erőteljesen Oroszországot.⁵³ A kabinetben belüli ellentétek és Cripps ellenvéleménye segítette Churchillt ráébreszteni, hogy az Oroszország iránti széleskörű spontán rokonszenvet jobb lenne felhasználni, mintsem hagyni, hogy az elsodorja őt. Nyilvános szerepléseiben Churchill sokat emlegette az angol–szovjet együttműködés néhány megvalósult, nem túl jelentős esetét – mint pl. a korlátozott háborút Iránban, a szovjet bányászok kimentését a Spitzbergákról –, s közben természetesen sosem mulasztotta el a szokásos dicséző szavakat a hősi ellenállásról, miközben az orosz ellenállóképesség iránti jelentős kételyeit persze eltitkolta. Ez a belső ellentmondás Sztálinnal és Cripps-szel váltott üzeneteiben is tükröződik. Egyrészt alaposan kidomborította annak a jelentőségét, hogy beleegyeztek Sztálin megnövelt segélyszállítmány-igényeinek kielégítésébe, másrészt azonban teljesen elzárkózott a közös stratégiának még az elvi megfontolásától is. Nyíltan kifejtette,

49. PREM[IER PAPERS] 3/395/16.

50. G. Grodetzky: *Cripps's Mission to Moscow*. Cambridge, 1984. 196-202.

51. J. Colville: *The Churchillians*. London, 1981. 163.

52. J. Harvey: *War Diaries*. 34-35.

53. B. Jones: *The Russia Complex*. 4. fejezet.

hogy a közel-keleti brit siker egyaránt elsődleges feltétele Oroszország jövőbeli megsegítésének és Németország végső legyőzésének.⁵⁴

A churchilli politikából kiábrándult Cripps szeptember 5-én hirtelen úgy döntött, visszatér Londonba. Hogy útjának a lehető legnagyobb hatást biztosítsa, magával vitte a moszkvai brit katonai misszió vezetőjét, Noel Mason-Macfarlane altábornagyot is. Cripps hazatérésének híre villámcsapásként érte Churchillt – egy kimerítő parlamenti nap estéjén, amikor éppen az Oroszországgal kapcsolatos álláspont felülvizsgálatát követelő, egyre hangosabb véleményeket kellett leszerelnie. Cripps nyílt kihívását nyilvánvalóan túl kockázatos lett volna figyelmen kívül hagyni, ezért Churchill személyesen fordult hozzá, hosszasan elismételve az európai tehermentesítő támadás ellen szóló technikai érveket. Igyekezett lebeszélni Crippset a merész kezdeményezések támogatásáról, s kigúnyolta az emberfeletti erőfeszítésre buzdító felhívását. Egyetlen békülékeny gesztusként mindössze a korábban egyszer már befért, de csak 1942 tavaszára tervezett anyagi segítséget helyezte ismételten kilátásba. Az oroszoknak addig saját erejükből kell boldogulniuk.⁵⁵ Cripps naplójából világosan kiderül, ekkor már rájött, Churchill azért akarja átlomáshelyén marasztalni, hogy eltávolítsa az útból: „Tegnap este valóban elkésérlített az események menete, s a mód, ahogy itt bánnak velünk ... A katonai missziók vezetőit is beleértve itt már mindenkinek elege van abból, ahogyan a kormány velünk bánik. Úgy tűnik, legtöbbször egyáltalán nem törődnek a véleményünkkel.”⁵⁶

Szeptember 10-én Cripps megismételte: elszánta magát, hogy nem tölt még egy telet Moszkvában, hacsak a kabinet nem foglal el építőbb jellegű álláspontot a háború utáni rendezés kérdésében. Ezt az üzenetét azért küldte, hogy megkímélje Edent a „meglepetéstől és a csalódástól”. Churchill szempontjából a legriasztóbb az üzenet utolsó bekezdésének egy rejtélyes utalása volt, mely szerint Crippset nem annyira egy újabb nehéz és magányos moszkvai tél gondolata késztetné hazatérésre, hanem az angliai politikai élettől való elszigetelődése, különösen ami „a még megoldandó problémákat illeti”.⁵⁷ Még alig indult el a diplomáciai futárposta, mikor Cripps már meg is kapta Eden személyes levelét, melyet Eden valójában Churchill-lel egyeztetve írt. Kettejük eltérő stílusára jellemző módon a levél egyszerre volt lelkesedő és elbizonytalanító. Elismerte Cripps odaadását feladata végrehajtásában, de rámutatott, hogy visszahívása „mindenféle félremagyarázásra adhatna okot”, miközben Oroszország gigászi küzdelmét vívja. A levél zárószorai határozatlan időtartamra elvetették a visszarendelés ötletét: „Ön nem akarhat azért visszajönni, hogy aztán ne csináljon semmit. Winston megkért, tu-

54. Parl. Deb. HC, vol. 374. cols. 72-83, 86-89, 105-12, 138-47, 151-6, 1941. szept. 9.; *W. Churchill: Second World War*. III. 407-409.

55. Cripps-iratok, napló szept. 3., 4., 5.; Peggy Appiah (Cripps lánya) levele apjától, 1941. szeptember 5. FO 371 29490 N5105/78/38; távirat Crippsnek, 1941. szeptember 5.; *W. Churchill: Second World War*. III. 409-411. még csak nem is említi Cripps hazatérési szándékát.

56. Cripps-iratok, 1941. szept. 5.

57. FO 371 29490 N5113/78/38, 1941. szept. 7., távirat Crippstől; Cripps-iratok, Cripps Edennek 1941. szept. 10.

dassam, hogy legnagyobb sajnálatára jelenleg nincsen üres hely a kormányban, s a közeli jövőben nem is valószínű, hogy lesz.”⁵⁸

Cripps első reakciója meg nem alkuvó volt: kitartott hazatérési szándéka mellett, függetlenül a frontok helyzetétől és Eden levelének félreérthetetlen hangnemétől. Válasza csak tovább fokozta Londonban a nyugtalanságot: „Egyáltalán nem tartom magamat itt nélkülözhetetlennek! Nem számítok arra, hogy hazatértemkor a kormány alkalmazni kíván, ezért fölösleges a dolgonak ezen része miatt aggódní. Nincsenek kétségeim afelől, hogy rengeteg elfoglaltságot fogok majd találni az alsóházban és másutt... Arra viszont egyáltalán nem vagyok hajlandó, hogy a diplomáciai pálya kedvéért végleg visszavonuljak a brit politikától! Ugy érzem, közeleg az idő, amikor majd aktívan részt kívánok venni ezen a területen, bár nem okvetlenül mint bármilyen kormány tagja vagy alkalmazottja... Konkrétan közölheti Winstonnal: nem várom tőle, hogy bármiféle állást találjon nekem, ez a magatartás távol áll tőlem!”⁵⁹

Crippsnek már korábbi, szeptember 10-i, még viszonylag mérsékelt hangú, „hajt-hatatlanságát” bizonyító levele is elég volt a pánikhoz. Oliver Harvey, Eden élesszemű magántitkára így kommentálta ezt naplójában: „Sem a miniszterelnök, sem a kabinet nem akarja, hogy visszajöjjön és az ellenzéki vezér szerepét játssza.” Harvey szerint „Cripps legalább akkora csapás a barátainak (ahogy ezt a Munkáspárt jól tudja), mint az ellenségeinek”. Churchill annak ellenére is ragaszkodott Cripps további száműzetéséhez, hogy ekkor már „reménytelen nagykövetnek” tartották, „aki többet árt, mint használ”. Churchill tanácsa nyomán hízelgő választ küldtek Crippsnek, melyben hosszan méltatták a „hatalmas szolgálatot”, melyet azzal tesz, ha a helyzet tisztázódásáig a helyén marad.⁶⁰ Churchill és Cripps elidegenedése Beaverbrook moszkvai látogatásának előestéjén egybeesett a front-helyzet rosszabbodását követő újabb orosz válság kialakulásával.

Moszkvában Beaverbrook látványos sikert ért el, mert jelentős anyagi segítség felkínálásával próbálta rendbehozni az angol–szovjet kapcsolatokat. Az a buzgalom azonban, amellyel ezt a sikert igyekezett otthoni politikai helyzetének megerősítésére kihasználni, elidegenítette tőle Crippset, ugyanakkor elrejtette a tárgyalások során felszínre került jelentős stratégiai véleménykülönbségeket. Ezek az ellentétek azonban nem sokkal Beaverbrook Londonba érkezése után, már október közepén nyilvánvalóvá váltak, mikor a németek gyors, Moszkva irányába való előretörése arra kényszerítette az oroszokat, hogy a kormány szerveket és a külképviseletet Kujbisevbe menekítsék. A rohamosan romló körülmények azonnali és közvetlen hatással voltak Cripps helyzetére is. Beaverbrook így magával vitte Londonba Cripps újabb kérését is, hogy hívják haza konzultációra. A levélből világosan kiderült az is, hogy Cripps véleménye számos kérdésben alapvetően eltér a kormányétól. Követelései egybeestek a parlament október 14-i titkos ülésének igényével, ahol az Oroszországnak nyújtandó segélyről volt szó, s ahol olyan befolyásos

58. Cripps-iratok, 1941. szept. 5.

59. CAB 127/64, Cripps Edennek, szept. 14. Lásd még Cripps-iratok, napló 1941. szept. 23.

60. Cripps-iratok, Eden Crippsnek, 1941. szept. 18.; *J. Harvey: War Diaries*. 43.

képviselők adták elő és támogatták a közvélemény túlfűtött követelését az Oroszországnak nyújtandó jelentős támogatásról, mint Philip Noel-Baker és Josia Wetwood.⁶¹ A kabinetben eluralkodó politikai nyugtalanság és a szovjet ügy támogatásának Beaverbrook moszkvai látogatását követő jelentős növekedése miatt Churchill „elszánta magát, hogy a helyén tartsa őt”. Az Oroszországról folytatott parlamenti vita napján Eden az orosz fronton kialakult súlyos helyzetet használta fel arra, hogy meggyőzze Crippset: „hazatérése elkerülhetetlenül a legkülönbözőbb félreértésekre adna okot”. Ugyanakkor megígérte, hogy „ha és amikor” a harctéri helyzet stabilizálódik, felülvizsgálja a kérdést.⁶² Ilyen körülmények között Crippsnek nem maradt más választása, mint belenyugodni a megváltoztathatatlanba.

Nem sokkal később azonban, amikor Beaverbrook küldetésének eredménytelensége nyilvánvalóvá vált, Cripps újra támadott. Úgy tűnt, a moszkvai konferencia igazolta félelmét, miszerint az oroszok meg vannak győződve arról, hogy Nagy-Britannia „csak kényelmesen hátradőlve szemléli a helyzetet”. Figyelmeztette Churchillt, hogy „ezt a meggyőződésüket kizárólag igazi cselekvéssel lehet megingatni”. Végső konklúziója szerint Oroszország csak akkor vészelteti át a válságot, ha legalább egy brit hadtestet vezényelnek a front északi vagy déli szakaszára. Ez a javaslat magától értetődően a Lfbiában régóta esedékes offenzíva újabb elhalasztását jelentette volna, ami pedig Churchill tervei között abszolút elsőséget élvezett. Eden, aki remekül értett ahhoz, hogyan hártsa el magától a kellemetlen döntéseket, végül engedett Churchillnek, aki viszont elhatározta, hogy véget vet a Crippstől érkező bírálatozónnek. Churchillt ebbe az irányba befolyásolta Beaverbrook hasonló hangvételű belpolitikai hadjárata is.⁶³ Október 25-én Churchill röviden, de határozottan elutasította Cripps érveit. Ragaszkodott ahhoz, hogy az Iránban állomásozó szovjet hadosztályok feladata „megvédeni saját országukat”, és hogy brit csapatok esetleges kaukázusi állomásoztatása csak az észak-iráni utánpótlási vonalak túlterhelését eredményezné.⁶⁴

Crippset cseppet sem hatotta meg a miniszterelnök levele. Válaszának már az első sorai kétségbevonták Churchill érvelését: „Amikor sürgős szükség van serkentőszerre, egy vagy két csepp is sokat számít, akár vödörről, akár pohárról legyen szó.”⁶⁵ A Beaverbrook által okozott károk jóvátételére adott gyakorlati tanácsoknál is fontosabb a táviratot záró félreérthetetlen szemrehányás: „Ha szövetségesek vagyunk, amint Ön azt be is jelentette, egészen biztosan nem elég, ha egyszerűen azt mondjuk, nem tudunk csapatokat küldeni a segítségükre, hanem legalábbis alkalmat kéne adnunk a kérdés megvitatására.” A távirat nyers hangja pontosan tükrözi Cripps elszántságát, hogy elutasító válasz esetén kész „lemondani és hazatérni, hogy a lehető legtöbb kellemetlenséget okozhassa”.⁶⁶ Cripps távirata

61. Parl. Deb. HC, vol. 374, cols. 1940-1996.

62. *J. Harvey: War Diaries.* 51.; CAB 127/64.

63. FO 371 29471 N6548/3/38, Cripps és Macfarlane táviratai, okt. 23. és Eden feljegyzése, 1941. okt. 26.

64. FO 371 29469 N5585/3/38

65. FO 371 29471 N6538/3/38; Cripps-iratok, napló 1941. okt. 27.

66. FO 371 29492 N6230/78/38, távirat Crippstől.

egybeesett Majszkij október 27-i, a hosszútávú stratégia összehangolására vonatkozó kérésével. Crippshez hasonlóan a szovjet követ is kifejtette Edennek, hogy „óriási politikai jelentősége van annak, hogy az oroszok oldalán és területén” brit csapatok harcoljanak.⁶⁷

A kabinetben belül ekkor volt a legnagyobb a kisegítő hadműveletért kifejtett nyomás, amely azonban a hatalmi harcoktól sem volt mentes. Paternális befolyását kihasználva Churchill számíthatott még Eden támogatására – egy bensőséges vacsora, Eden régi, hadügyminisztériumbeli dicsőségének felemlgetése és egy válonvergetés: „A fiamnak tekintelek, ... én sem keresztem a te utadat, te sem az enyémet.” Mikor úgy látszott, hogy Beaverbrook aláaknázza Eden pozícióját, Churchill ezzel tudta megnyerni Edent: „Kész vagyok késhegyig menő harcot folytatni ellene.”⁶⁸ Beaverbrook vagy Cripps semlegesítése azonban jóval kifinomultabb eszközöket követelt. Hogy megőrizze a kabinet egységét és szavahihetőségét, Churchill a megbékítés eszközehez folyamodott: a haditermelés megszervezését kizárólagos jogkörrel Beaverbrookra bízva, az ő javaslatait választotta Crippsé helyett ezekben a kérdésekben, s Beaverbrook Moszkvában tett ígéreteinek többségét is támogatta.⁶⁹

Október 27-én a Minisztertanács és a Védelmi Bizottság megvitatta Cripps és Churchill üzenetváltását. Beaverbrook csak bágyadtan állt ellen, így Churchillnek a kabinetet sikerült meggyőznie a csapatok Kaukázusba küldésének haszontalan-ságáról.⁷⁰ A Védelmi Bizottságban, addigi fellegrárában azonban Churchill nem várt ellenállásba ütközött. A katonai vezetők mind ez ideig a Közel-Keletet tartották az egyetlen olyan hadszíntérnek, ahol egy sikeres offenzíva stratégiai eredményeket hozhat. Cripps táviratainak és Majszkij ismételt kéréseinek hatására azonban Eden most röviden úgy foglalta össze véleményüket, hogy a Kaukázus lehetne „Oroszország legjobb védelmi vonala”. Sir John Dill tábornok, a birodalmi vezérkar főnöke hozzászólásában – mely hatyúdalanak bizonyult – váratlanul két, akkor a Közel-Keleten állomásozó hadosztály átcsoportosítását javasolta, vagy mélyen a Kaukázusba, vagy Iránba, a védelmi vonalak megerősítésére. A bizottság leszavazta Churchill ellenvetését, a vezérkari főnökök pedig nekiláttak az előzetes tervek előkészítésének.⁷¹

Ez a Churchill stratégiája és hadvezetése elleni, Crippstől származó kihívás volt az első jele a miniszterelnök hatalmi helyzete megingásának. Churchillnek azonban esze ágában sem volt alávetnie magát a többségi döntésnek. Felmérve a Crippsben megtestesülő, egyre erősödő fenyegetést, Churchill először is sietve megválaszolta a nagykövet kihívó levelét. Célja persze messze nem az volt, amit emlékirataiban állít: „Támogatni nagykövetünket számtalan megpróbáltatása és nehézsége közepette, és segíteni magányos, sziszifuszi feladatában.” Az üzenet lényege kétségtelenül Cripps azon kötelességére való hivatkozás, hogy „megpró-

67. CAB 65/20, Eden Crippsnek, 1941. okt. 31.

68. *J. Harvey: War Diaries.* 50., 55-56.

69. House of Lords Archives, Beaverbrook-iratok, D 338, levélváltás Edennel.

70. CAB 65/23 106(41)7, 8.

71. CAB 69/2 DO(41)69, 27; CAB 79/55 COS(41)34 és Churchill 1941. okt. 28-i feljegyzése.

bálatása idején ott maradjon azzal a néppel”. A miniszterelnök ezt még némi burkolt fenyegetéssel is megtoldotta: „Remélem, sosem kényszerülök arra, hogy nyilvánosan vitassam meg ezt az ügyet.” Cripps azonban ekkor már elvesztette türelmét. Véleménye szerint Churchill távirata „a legkevésbé sem segített senkinek, s kétségtelenül méltatlan volt küldőjéhez”. Az üzenet „felhőborító és oda nem illő”, s ami még rosszabb, erősen emlékeztet az 1939-es tárgyalások brit alapállására. Cripps így írt feleségének: „Ha a legutóbbi táviratból sem sül ki semmi, lehet, hogy személyesen hozom vissza a levelet.”⁷²

Cripps Churchillhez intézett távirata pontosan mutatja felháborodásának mértékét, ami egyébként a keleti háború kezdete óta egyfolytában csak növekedett. Fő érvével ismét csak Churchill stratégiájába marva kifejti: „A kormány, Hitler nagy hasznára, továbbra is két, egymáshoz szinte alig kapcsolódó háborút vív, egyetlen, közös tervre alapozott háború helyett.” Az új körülmények dacára az oroszokat még mindig „bizalom nélkül és alsóbbrendűként kezelik, nem pedig bizalmas szövetségesként”. Cripps megismételte, hogy a stratégia magasszintű egyeztetésére van szükség, valamiféle támogatásra a „szárazföldi fronton” és közös alapok lefektetésére „az európai békéről”. Egy következő táviratában azzal fenyegetőzött, hogy „ilyen körülmények között lehetetlen folytatni munkáját”. Miután Cripps táviratát deszifrozták, Harvey – aki addig Eden kétségtelen befolyása alatt Crippset közönséges bajkeverőnek tartotta – elismerte, hogy az üzenet „alaposan végiggondolt, bár kissé keserű”. Churchill felismerve, hogy ez a távirat milyen veszélyeket hordoz a stratégiáról folyó heves belpolitikai vita közepette, az Edennel és Beaverbrookkal folytatandó megbeszélés utánra halasztotta a döntést.⁷³ Hogy megakadályozza Cripps és Beaverbrook lehetséges szövetségét, szemrehányást tett az utóbbinak, amiért nem sikerült kielégítő módon megmagyaráznia, miért nem képesek a brik tehermentesítő hadműveletekre. Churchillt az aggasztotta, hogy Beaverbrook ügyetlensége Cripps malmára hajtotta a vizet, aki „nyilvánvalóan gyűjti az anyagot ellenünk”.⁷⁴

Ebből a viharos időszakból származik Churchill saját verziója híres, Sztálinhoz intézett figyelmeztetéséről. A döntő lökést Beaverbrook emlékirata adta, amely szerint Sztálin a moszkvai konferencián panaszkodott, hogy senki sem figyelmeztette a Barbarossa tervre. Churchill Beaverbrookhoz intézett válaszfeljegyzésében Cripps „pimaszsága” miatti vádakban tör ki, amiért a nagykövet áprilisban visszatartotta a figyelmeztető üzenetet. Az egész eseményről szólva Churchill Cripps „nagy felelősségét” hangsúlyozza, amiért „önfejű, kártékony módon kezelte ezt az ügyet”.⁷⁵ Ennek a késődi dühnek persze nem sok köze volt magához a figyelmeztetéshez, viszont jól mutatta a későbbi összeütközéseket és keserves vitákat. Az 1941-es őszi válság már előrevetíti a nagy szövetség lényegéről később folytatott vitákat,

72. Cripps-iratok, napló 1941. okt. 30. *W. Churchill: Second World War. III. 420.* nem is említi epés levelezésüket.

73. FO 371 239471 N6548/3/38, 1941. okt. 30.; *J. Harvey: War Diaries. 59.*

74. Beaverbrook-iratok, D 93, Churchill Edennek és Beaverbrooknak, 1941. nov. 1.

75. PREM 3 403/7, Churchill Beaverbrooknak 1941. október 14.

s Churchill és Cripps 1942-es hatalmi harcát. Churchill emlékiratai ezért anakronisztikusan vetítenek vissza valamit egy korábbi, teljesen eltérő helyzetbe.⁷⁶

Churchill további lépéseket is tett tekintélye helyreállítására. Mindenekelőtt elszánta magát, hogy megakadályozza akár egyetlen hadosztálynak az orosz frontra küldését. A történészek figyelmét mind ez ideig elkerülte, hogy miként érte el Churchill Dill tábornok régen esedékes lemondását és saját bizalmas tanácsadója, Alan Brooke vezérkari főnökké történő kinevezését. November végére Churchill erőfeszítései meghozták gyümölcsüket: a vezérkari főnökök újjászervezett tanácsa elismerte, hogy miután az Oroszországnak nyújtandó segítség „rendkívül kényes politikai kérdéseket vet föl, a végső döntés joga kizárólag a miniszterelnöké lehet”.⁷⁷

Beaverbrook pillanatnyi háttérbe szorulása kiváló lehetőséget jelentett Edennek, hogy visszaszerezze befolyását a külügyek irányításában. Ekkorra már általánosan elfogadott véleménnyé vált, hogy Eden egyetlen lehetősége a szövetségi viszony szilárd alapokra helyezésére egy újabb jószolgálati út helyett csak a szilárd tények tárgyalására szorítkozó moszkvai út lehet. Churchill azonban továbbra is ragaszkodott saját stratégiájához. Edent megkerülve, közvetlenül levelezett Sztálinnal, akiben kétséget sem hagyott az Edenre kényszerített korlátokról. Így aztán Eden kénytelen volt látogatását „puhatolózó tárgyalásoknak” tekinteni, és kihasználni a Washingtonnal való konzultációk szükségességét, hogy „fékezhesse azokat az orosz javaslatokat, amelyek kellemetlen következményekkel járhattak”.⁷⁸ Amint várható volt, Eden a határok és a stratégiai együttműködés problémáival találta szemben magát. A kezdeti szívélyes légkört gyorsan felváltotta az elkeseredettség és szembenállás. Az intezív tárgyalások végül holtpontra jutottak, de a feleket semmire sem kötelező záróközlemény és a Kremlben rendezett, hivalkodó pompájú búcsúfogadás jó propagandaanyagot szolgáltatott Sztálinnak a belső morál emeléséhez, s a németekkel szemben látványosan demonstrálta az egységet. Eden a maga részéről igyekezett londoni politikai tőkét kovácsolni az ügyből.⁷⁹

Egy hajszálnyi remény ugyan még maradt a kapcsolatok javítására, mert Eden megígérte Sztálinnak, hogy igyekszik rávenni a brit kabinetet egy politikai egyezmény megkötésére. Az időpont rendkívül alkalmasnak látszott erre. Churchill népszerűsége alaposan megfogyatkozott a megsemmisítő távol-keleti vereségek miatt. Churchill és Eden kapcsolatát még feszültebbé tette a miniszterelnök Pearl Harbor utáni hirtelen washingtoni látogatása, amely Eden véleménye szerint „teljesen eltereli a figyelmet moszkvai látogatásomról”.⁸⁰ Végül Cripps is csak ráébredt, hogy „Winston sokkal inkább szeretne engem Moszkvában tartani, mint eddig gondoltam”. Cripps most azon morfondírozott, hogy vajon Monckton váratlan

76. PREM 3 403/7, Churchill Beaverbrooknak 1941. október 14.

77. CAB 84/37 JO(41)1016, 1941. nov. 29. Nem sokkal később már maga Alan Brooke is osztotta a nézetet, hogy Nagy-Britannia elveszti a háborút, „hacsak nem vezetjük egészen másképpen és nem harcolunk nagyobb elszántsággal”. *A Bryan: The Turn of the Tide*. London, 1957. 276.

78. FO 371 29472 N6835 és 6839/3/38, 1941. nov. 20., 21., 24. és 26. feljegyzések.

79. CAB 66/20 WP(42)8, konferenciajelentés, 1942. jan. 5.; *A. Eden: The Eden Memoirs. The Reconing*. London, 1965. 285-303.

80. *J. Harvey: War Diaries*. 70-72.

kairói kinevezése, melyet annak kujbisevi látogatása alatt hoztak nyilvánosságra, nem „kísérlet volt-e arra, hogy eltávolítsák Angliából – Winston kedvelt módszere szerint, melyet akkor alkalmazott, ha olyasvalakivel került szembe, aki valamelyest is független”.⁸¹

1942. január 23-án végül mégiscsak engedélyezték Cripps hazatérését. A közvélemény Churchill egy évvel korábbi „legszebb órájához” („finest hour”) hasonló módon fogadta. Cripps elveinek s a kabineten kívüli és belüli haladó konzervatívok elveinek hasonlósága rendkívül komolyan fenyegette Churchillt. Ehhez járult ráadásul az Oroszország iránti lelkesedés konzervatív körökben való váratlan felerősödése. Eden, aki Moszkvában közelebb került Crippshez, most mindent elkövetett, hogy helyet szerezzen neki a kabinetben, bár a jövevény sokat rontott Eden addig magától értetődő „trónörökösi” helyzetén. Egy 1942 áprilisi közvéleménykutatás adatai szerint, ha Churchill-lel valami történt volna, a megkérdezettek 34%-a Crippset, 37%-a Edent szerette volna látni a miniszterelnöki székben, míg Attlee és Bevin messze lemaradt a maga 2–2%-ával. Különös, bár nagyon jellemző módon maga Eden is engedett a nyomásnak, s elfogadta „az egyenlőség feltételezését”. Amint Harvey-nak ekkoriban mondta: „egészen elégedett lennék, ha Cripps kerülne a 10-es szám alá, én pedig védelmi miniszterként intézném a háborús ügyeket”.⁸² [„a 10-es szám alá” = Downing St. 10., a mindenkori miniszterelnök lakhelye – A szerk.] Attlee természetesen tisztában volt azzal, hogy Cripps veszélyezteti az ő munkáspárti vezető szerepét a kabinetben belül, azonban nem sikerült megakadályoznia Cripps bekerülését a háborús kabinetbe.⁸³

Eközben a Washingtonból visszatért Churchill a bírálókat keresztútjába került. A Prince of Wales és a Repulse hadihajók 1941 decemberi elsüllyesztése s a Maláj-földön elszenvedett vereség újabb olaj volt a tűzre. Január második hetében a Munkáspárt többsége Churchill javasolt rádióbeszéde ellen szavazott. Churchill még saját erősségében, a Védelmi Bizottságban is úgy érezte, hogy „a toryk többsége is utálja őt; mindent megtett már, amit tehetett, és már boldogan beadná a derekát, mert egy újabb alsóházi »veszekedés« már túlmenne az emberi tűrőképesség határán”.⁸⁴

Churchill ismét bevetette teljes parlamenti és szónoki eszköztárát. Bizalmi szavazásra kényszerítette a Házat, és éppen akkor hallgattatta el ellenzékét, amikor az a leglármásabb volt.⁸⁵ Két nappal Londonba érkezésük után, s még a parlamenti vita előtt sietve meghívta Crippset és feleségét Chequersbe, a miniszterelnök vidéki házába, ahol felkínálta Crippsnek a Hadigazdasági Minisztériumot (Ministry of Supply). Mint Churchill – nyilvánvaló megkönnyebbüléssel – megjegyzi, a gyors javaslat nem maradt eredmény nélkül, mert Cripps tartózkodott a vita során.

81. Cripps-iratok, napló 1941. nov. 30.

82. J. Harvey: War Diaries. 70-72.

83. K. Harris: Attlee. London, 1982. 206.

84. CAB 69 4(42), 1942. jan. 21. Lásd még A. Eden: The Reckoning. 318., M. Gilbert: The Road to Victory. 62., Lord Moran: Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran. Boston, 1966. 286. és Cadogan: Diary. 438.

85. M. Nicolson: Diaries. 207.; R. R. James: Chips, the Diaries of Sir Henry Channon. London, 1967. 319.

Mindazonáltal Cripps visszautasította a miniszteri bársonyszéket, mert az nem járt együtt háborús kabineti tagsággal, és jelentőségét még tovább csökkentette, hogy Churchill Beaverbrookot szándékozott megbízni a haditermelés általános irányításával.⁸⁶ Cripps ezen kívül a Minisztertanácsban még jelenlévő „megbékéltetők” eltávolításához kötötte belépését. Churchill azonban elutasította ezeket a feltételeket, mert – amint Edennek megmagyarázta – inkább választ „kezelhetetlen különcök helyett engedelmes pártokívüliekből álló kabinetet”.⁸⁷ Közben a kormány presztízse újabb mélypontra ért, mert a japánok a Maláj-félsziget sikeres elfoglalása után február 16-án Szingapurt is bevették s hatvanezer brit katonát ejtettek foglyul, valamint Auchinlecknek sem sikerült döntést kicsikarnia Lsbiában. Újabb csepp volt a keserű pohárban a Scharnhorst és a Gneisenau német csatacirkálók fényes nappal végrehajtott, sikeres La Manche csatornai áttörése honi bázisaik felé.

Nagyon is nyilvánvalóan tér nyílt valamiféle új erőket mozgósító brit vezetés számára. Cripps február 6-án választókerületében, Bristolban elmondott, széles nyilvánosságot kapott beszédében bírálta a kormány Oroszországgal szembeni magatartását és általában a háború irányítását. Ezt két nappal később a rendkívül népszerű „Utóirat” rádióbeszéd követte, mely világos és egyszerű fogalmazásával, a nehéz helyzet beismerésével s újabb áldozatok kérésével nyerte meg a hallgatókat. (Mindezek a jó tulajdonságok később majd Cripps puritán pénzügyminiszteri tevékenységében teljeseznek ki.) Crippsnek ezt a beszédét Churchill Dunkerque utáni, izzó hangú beszédeihez hasonlították.⁸⁸ Amint később maga Cripps is megjegyezte, Churchill két dologtól tartott: „(1) a sajtótól, és (2) attól, hogy valaki népszerűbb rádiószónok lesz, mint ő”.⁸⁹ Ekkor már Churchill tisztelői is észrevették, hogy a nemzet kezd kicsúszni a miniszterelnök kezéből. Nicolson bevallotta naplójának: „attól félek, a közvélemény változása megfosztja Winstont legendájától”. „Tegnap esti rádióbeszéde nem tetszett az embereknek. Az ország túlságosan ideges és ingerlékeny ahhoz, hogy szép frázisokkal ki lehessen fizetni.”⁹⁰

Churchill végül engedett a nyomásnak, bár ez a lépése rendkívül ravasz és kiszámított volt. Az első menetet Cripps nyerte meg, amikor február 23-án lord pecsétörként meghívták a háborús kabinetbe, ahonnan ugyanakkor – kívánsága szerint – azonnali hatállyal eltávolították David Margessont és J. T. C. Moore-Brabazont, akiknek közül volt a „megbékítés”-hez. Cripps Beaverbrookkal szembeni közismert ellenérzése kétségtelenül hozzájárult ahhoz is, hogy Churchill az

86. *W. Churchill: Second World War. IV. 63-64.*

87. Beatrice Webb iratai, napló 1942. jan. 27., febr. 3., *C. H. King: With Malice towards None. A War Diary by Cecil H. King. London, 1970. 176., 189-190.; E. Estorick: Cripps. 295.*

88. *S. Orwell - I. Angus (ed.): The Collected Essays. Journalism and Letters of George Orwell. II. My Country Right or Left 1940-1943. Hamondsworth, 1970. 240-241.; E. Estorick: Cripps. 290-299.*

89. *C. H. King: A War Diary. 190. Churchill dühödöt reagálását a beszédre lásd: W. Churchill: Second World War. IV. 169.*

90. *M. Nicolson: Diaries. 211. Az amerikaiak világosan látták az ellenzék méretét és jelentőségét. Lásd: Hyde Park NY Roosevelt-iratok, PSF 52. Harriman, Beaverbrook FDR-nek márc. 7. PSF 154: Great Britain, Hopkins feljegyzése, márc. 11., Hopkins-iratok, 308: Harriman Hopkinsnak, 1942. márc. 7.*

Attlee-vel – Sztálin Eden által közvetített követelései fölött – folytatott vita során olyan helyzetbe hozta Beaverbrookot, hogy annak a lemondáson kívül nem maradt más választása. A szovjet stratégiai és politikai követelésekről indítandó minisztertanácsi vita előestéjén Churchill nyilvánvalóan jónak látta megelőzni Beaverbrook, Cripps és Eden befolyásos szövetségének kialakulását. Beaverbrook lemondása egy füst alatt eldöntötte a Beaverbrook és Bevin közti, a munkaerő irányításáról kialakult baljós vitát is. Emlékirataiban azonban Churchill Beaverbrook lemondásának elfogadását szívesebben indokolja annak „idegösszeomlásá”-val.⁹¹

Bár Crippsről ekkor már nyíltan mint leendő miniszterelnökről beszéltek, s ezt a kabinet is tényként fogadta el, ő maga mintha utolsóként vette volna észre a kínálózó lehetőséget. Noha Oroszországban fokozatosan ráébredt Churchill-lel szembeni ellentéte éleződésére és saját növekvő népszerűségére, Cripps nyilvánvalóan nem mérte fel a pillanat kínálta lehetőséget a maga teljes mélységében. Ahelyett, hogy a politikai színpad főszereplői között képzelte volna el magát, inkább valamiféle radikális szerepet fontolgatott. Lényegében „a háborús célok nagy döntőbírája” és a hagyományos, háttérbe húzódó „független ellenzékiiség” választása között ingadozott, s ez utóbbi esetben a tervgazdálkodás és „a profit-termelés megszüntetése” mellett kötelezte volna el magát.⁹²

Churchill – váratlan húzással – Cripps javára lemondott az alsóházi kormánytöbbség vezetéséről. Talán eszébe jutottak Eden korábbi látnoki szavai, hogy Cripps a parlamentben biztosan le fogja járni magát.⁹³ Cripps új feladatköre ráadásul magában foglalta a kabinet álláspontjának képviselését az alsóházban, ami egyrészt bizonyos fokú lojalitásra kényszerítette, másrészt meglehetősen időigényes feladat volt. Ezen a poszton Crippsnek komoly hátrányt jelentett a politikai támogatók hiánya, mert – mint M. Nicolson megjegyzi naplójában – a sikerhez itt nem volt elég „a tehetség, a becsületesség vagy a bölcsesség, hanem »félelmetesnek« kellett lenni, ehhez pedig tudni kell szavazatot szerezni a folyosón”. Az biztos, hogy Cripps nem erre a posztra született. Röpké mézeshetek után a Házat irritálni kezdte a képviselőkkel szemben használt „iskolamesteri hangja” és távolléteik folytonos számonkérése. Mint Herbert Morrison megjegyzi, Churchill „ügyesen változtatott feladatkört”.⁹⁴

Cripps március közepi, közismerten sikertelen indiai küldetése teljes egészében saját ötlete volt. A beleivódott Oroszország iránti lelkesedés táplálta önbizalmát, pedig indiai útjának eleve alig volt esélye a sikerre. Ebben az esetben nem vádolhatjuk Churchillt Cripps helyzetének szándékos gyöngögtésével, mivel nem szor-

91. PREM 3 20/53, Churchill Beaverbrooknak 1942. febr. 10. *A. J. P. Taylor*: Beaverbrook. 508-518.; *J. Harvey*: War Diaries. 97.; *W. Churchill*: Second World War. IV. 66.

92. Webb-iratok, napló 1942. jan. 26.; *S. Kor*: Conversations in the Kremlin and Dispatches from Russia. London, 1963. 186.; *V. Assarasson*: I Skuggan av Stalin. Stockholm, 1963. 97. Cripps elszalasztott lehetőségéről lásd: *P. Addison*: The Road to 1945. 190., 196.

93. FO 371 29471 N6750/3/38, 1941. nov. 20. és 21.; *J. Harvey*: War Diaries. 65.

94. *M. Nicolson*: Diaries and Letters, 1939-1945. London, 1954. 227.; *H. S. Morrison*: Memoirs. An Autobiography. London, 1960. 216-217.; *H. Macmillan*: The Blast of War 1929-1945. London, 1967. 181-183.

galmazta ezt az utat. Churchill jóhiszeműségében azonban okkal kételkedhetünk, ha figyelembe vesszük, hogy saját fenntartásai ellenére milyen készséggel fogadta el Cripps ajánkozását az útra, hogyan igyekezett aláadni Cripps helyzetét, míg az Indiában tartózkodott, és milyen nagy nyomást gyakorolt a kabinetre, hogy az Cripps távozása után megváltoztassa véleményét. Amilyen ravasz volt, észre kellett vevye az ellenzék erősödését a Minisztertanácson belül. Eden éppen ekkor határozta el, hogy Cripps visszatérésekor „frontális támadást kell indítani”. Churchillnek egyébként is kapóra jött, hogy Crippset távol lehetett tartani, és figyelmét egy megoldhatatlan problémára sikerült irányítani akkor, amikor komolyan fontolgatták Eden javaslatát a Baltikum szovjet bekebelezésének elfogadásáról. Cripps indiai kudarca nem okozott ugyan azonnali hanyatlást népszerűségében, de radikális és baloldali körökben érzékelhető visszatetszést keltett.⁹⁵

Cripps viszont éppen Indiából való hazatérése után kezdte teljes egészében kifejteni a háború utáni újjáépítésre vonatkozó terveit, melyeket „radikálisan és meg nem alkuvóan szocialistának” és a háború időtartamára kötött belpolitikai fegyverszünettel összeegyeztethetetlennek tartottak.⁹⁶ E tervek ereje éppen pártok fölötti jellegükben rejlett, amint azt haladó konzervatív körökben elért figyelemreméltó népszerűségük is mutatja. Churchillt azonban Cripps meghirdetett elveinél jobban aggasztotta Cripps azon törekvése, hogy a háború vezetésében hatékonyabb és tudományosabb irányt kívánt megvalósítani. Cripps 1942 nyarán síkra szállt egy Hadi Tervezési Igazgatóság létrehozásáért, ezzel kívánván helyettesíteni a mindenható Védelmi Minisztériumot, amely Churchill fő eszköze volt a kabinet megkerülésére és a stratégia csaknem teljesen önálló meghatározására. Cripps beleártotta magát a harcoló csapatok parancsnokainak kinevezésébe és más hasonló ügyekbe is.⁹⁷

Tobruk 1942. június 20-i eleste után a Cripps által megfogalmazott kihívás különös súlyt kapott. 1942 júliusában a bizalmatlanságról folytatott vita egybeesett El Alamein és Szevasztopol elestével. Churchillt téves stratégiával és a háború hibás irányításával vádolták. A baloldali munkáspárti Aneurin Bevan durván kijelentette, hogy „a miniszterelnök vitát vita után nyer, miközben csatát csata után veszít el”. „Az ország kezdi azt vallani, hogy a miniszterelnök a vitákat vfvja úgy, mint a háborút, s a háborút úgy, mintha az lenne a vita.” Churchillt ugyan 475:25 arányban megnyerte a szavazást, de pozíciójának romlása nyilvánvaló volt.⁹⁸ Cripps azonban csak akkor mutatott némi hajlandóságot támogatók gyűjtésére, mikor a kormány összeomlani látszott, s még ekkor is arra számított, hogy őt megelőzve először Eden lesz a miniszterelnök.⁹⁹

95. R. J. Moore: Churchill, Cripps, and India, Oxford, 1979. 63-83., 122-132., M. Nicolson: Diaries. 223.; J. Harvey: War Diaries. 106., 114.

96. M. Nicolson: Diaries, 225.

97. Feltáró elemzést ad: P. Addison: The Road to 1945. 206-209. Lásd még: Reginald W. Thompson: Generalissimo Churchill. London, 1973. 180-181. Az amerikai hírszerző szolgálatok éberan figyelték a brit belpolitika fejleményeit is, lásd: National Archives, RG 218, CCS 350.05, 6-28-42, Donovan feljegyz. (OSS) to JCS, 1942. jún. 28.

98. M. Gilbert: Road to Victory. 135-141.

99. C. H. King: A War Diary. 182.

Eközben Cripps tartós kapcsolata a vajmi kevés eredményt felmutatni tudó kormánnyal fokozatosan megváltoztatta politikai helyzetét. George Orwell találóan így írt erről: „Nem tudok szabadulni attól a meggyőződéstől, hogy Cripps már az ő emberük. Persze nem pénzzel, vagy valami hasonlóval szerezték meg, sőt nem is hízélgéssel és a hatalom érzésével, mert ezek iránt ő valószínűleg érzéketlen. Egyszerűen elég volt ehhez a felelősség, ami automatikusan óvatossá teszi az embert.”¹⁰⁰

Míndez nem kerülte el magának Crippsnek a figyelmét sem, aki őszre már hajlott a lemondásra. Amint feleségének kifejtette, számára alapvetően az volt a fontos, hogy a kabinettel való együttműködése során „ne kenődjön össze annyira szurokkal, hogy az később sosem olvadjon le”.¹⁰¹ Cripps ekkor már nyíltan kritizálta Churchill stratégiai elveit és vezetési módszereit. Szeptember 21-én így figyelmeztette a miniszterelnököt: „Véleményem szerint az ügyek irányításának jelenlegi módja nem kielégítő, s túlságosan is a »máról holnapra élés« az alapja. A háborús kabinet elsietve, sokszor a szükséges információk nélkül dönt stratégiai kérdésekben, s gyakran a többi eseménytől elszigetelten szemléli azokat... Úgy gondolom, ilyen körülmények között helytelen úgy beállítani, hogy a háborús kabinet viseli a hadvezetés felelősségét, mivel nincs abban a helyzetben, hogy megfelelően teljesítse az ezzel járó kötelezettségeket”.¹⁰²

Októberben azonban Cripps lemondása súlyos bajt okozott volna Churchillnek. Ezért aztán Crippset rábeszélést, hogy lemondását halassa az Észak-Afrikában tervezett angol–amerikai partraszállás utánra. A hónap végén Montgomery el-alameini győzelme viszont annyira megerősítette Churchill önbizalmát, hogy az ekkor már ingadozó Cripps-szel végrehajttatta a beígért lemondást. Ezután azonnal felajánlotta neki a repülőgépgyártási miniszter teljes embert kívánó, de a háborús kabinetben kívüli posztját. Churchill emlékiratából világosan kiderül, milyen szándékok vezették, amikor Crippset erre a miniszteri székre irányította. Mint kifejti, egy „fennkölt elvekkel bíró rendkívüli intellektusnak” a hivatali robot nélküli miniszterség „erős, de veszélyes kísértést jelenthet”. Cripps energiáit ezért „gyakorlatibb természetű cél szolgálatába kellett állítani”. Ahogy MacMillan sokkal világosabban megfogalmazta, Crippset „a háború hátra lévő részére biztonságosan bezárták nagy erőfeszítést igénylő hivatalába”.¹⁰³

Churchill magyarázata Crippsnek Moszkvából való hazatérése utáni jelentős politikai emelkedésére szinte kiált a valódi motívumok megvizsgálásáért. Az önmagáról kialakított rettenthetetlen hadúri képnek megfelelően Churchill vajmi kevés teret szentel a Cripps-szel folytatott politikai vitáknak, különösen a Cripps visszatérését megelőző nyolc hónap folyamán. Egyetlen szó sem esik arról, milyen egyértelműen megértette, mekkora veszélyt jelenthet, ha a visszatérő Cripps kampányt indít az Oroszországgal való szövetségért és általában a hadicélok miatt.

100. *G. Orwell: My Country Right or Left.* 486.

101. *C. H. King: A War Diary.* 182.

102. Cripps-iratok, Emlékeztető Churchillnek, 1942. szept. 21.

103. *W. Churchill: Second World War. IV. 202-203. és MacMillan: The Blast of War.* 183.

Ezzel szemben azt állítja, hogy a moszkvai élet nyomorúsága és az Angliával való rossz kapcsolattartási lehetőség készítette Crippset hazahívásának kérésére. Majd szándékosan a valóságosnál kisebbnek állítja be Cripps kihívásának jelentőségét, azt sugallván, hogy nagyköveti küldetése révén szerzett, meg nem érdemelt népszerűsége miatt „néhányan a szélsőbaloldaltól lehetséges miniszterelnököknek kezdték tekinteni”. Cripps sietős beléptetését a kabinetbe azzal magyarázza, hogy mint az egyik hadianyaggyár vezérigazgatóhelyettese már jóval korábban bizonyította képességeit, s hogy ő „személyesen kedvelte”.¹⁰⁴

Mint az eddigiekből is kiderül, Churchill és a kabinet világosan látta: megérték a körülmények az új, erőteljes vezetésre, különösen a hazai fronton. Felvethetjük persze, hogy ha Churchill kiegyensúlyozottabb módon bánik ilyen mesterien ellenfeleivel, ahelyett, hogy egyszerűen eltitkolja az oroszországi német támadás utáni politikai nyugtalanságot, az csak még jobban aláhúzza volna tagadhatatlan politikai zsenialitását. Cripps és Churchill politikai konfrontációja egyre erősödött Cripps nagyköveti megbízatása idején. Moszkvai eredményei példátlan lehetőséget kínáltak Crippsnek. Nyilvánvaló a paradoxon: Churchill azzal, hogy Crippset a zsákutcának tartott a moszkvai nagykövetség elfogadására bírta, majd később kikényszerítette huzamos távollétét, épp az ellenkezőjét érte el annak, amit szeretett volna. Cripps személyes pályájának összefonódása a sokat emlegetett orosz ellenállással, amellyel kapcsolatban a kormánynak vajmi kevés dicsekednivalója akadt, végül is Churchill egész háborús miniszterelnökségének legmélyebb válságát okozta. Egyértelmű, hogy a kihívás nem kizárólag a szélsőbaloldaltól származott, amint azt Churchill szeretné elhithetni olvasóival. Az akkori ellenfelek között ott találjuk egyébként legbizalmasabb társait, nevezetesen Edent is. Valójában korábbi baloldali társai szemében Cripps talán még veszített is népszerűségéből, mikor a kormány szolgálatába lépett, s reálisan, sőt néha sommásan vélekedett Oroszországról. A baloldal szerint Cripps magatartása ekkoriban pontosan megegyezett a haladó konzervatívokéval.¹⁰⁵

Nem maradt titokban, hogy Cripps olyan nemzeti vezetőként kívánt színre lépni, aki majd eltakarítja a háború romjait, s lefekteti egy új, megreformált társadalom alapjait. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy Churchill helyett nem lehet megfelelő vezetőt találni a háború időtartamára. Azt is mondhatnánk, hogy a lehetőség Cripp számára nyilvánvalóan korán jött el. A megfigyelők nem értették, hogy Cripps látszólag miért „értékeli alá Churchill persztízvesztését, s nem fogja föl annak szinte elkerülhetetlenül szükséges távozását”. Még 1942 augusztusában is úgy tűnt, hogy Crippset „teljesen leköti a háború utáni újjáépítés, nem annyira azért, ahogyan az a jelenlegi politikát befolyásolja, hanem azért, mert biztos benne, hogy akkor majd ő lesz a miniszterelnök, s már most azon gondolkodik, hogy akkor majd mit fog tenni”.¹⁰⁶ Végül is Crippsnek majdnem egy évtizedbe telt, míg újra hasonló helyzetbe került, de addigra már halálos

104. *W. Churchill: Second World War. IV. 202-203.*

105. London School of Economics, Pritt-iratok, 1/3 doboz, jan. 15. napló és kommentár Cripps be szédéhez, 1942. febr. 18.

106. *C. H. King: A War Diary. 176-177.; G. Orwell: My Country Right or Left. 244.*

beteg volt. Churchill arra használta fel Cripps jellegetes, a valóságtól elrugaszkodott, naív helyzetértékelését – amit csak tovább súlyosbított szenvedélyes precizitása a ráerőltetett feladat megoldásában, miközben számtalan, hatáskörén kívüleső kérdésbe is beleütötte az orrát –, hogy eltávolítsa Crippset a politikai színtérről s egycsapásra megfossa a Moszkvában elért jelentős sikertől. Egyenlőtlen összecsapásukban – amint arra Churchill még moszkvai nagykövetsége alatt figyelmeztette is – Cripps volt az eredendő vesztes.¹⁰⁷ A háború utáni belpolitikai és nemzetközi rendezésre vonatkozó előzetei azonban az eljövendő események legvilágosabb és legkorábbi jóslatát szolgáltatták.¹⁰⁸

Fordította: Molnár György

107. FO 371 29471 N6575/3/38, 1941. nov. 15.

108. Churchill „jövöbelátó képességének” hiányáról: *Carl Burckhardt: On Reading Churchill's Memoirs. Measure. A Critical Journal* II(4) (1951).